

261470

D R . S C H I L L I N G R O G É R

A N É M E T N Y E L V A T L A S Z
M A G Y A R O R S Z Á G O N

B U D A P E S T , 1 9 4 2

N É M E T N Y E L V É S Z E T I D O L G O Z A T O K
A R B E I T E N Z U R D E U T S C H E N S P R A C H W I S S E N S C H A F T

S Z E R K E S Z T I

S C H W A R T Z E L E M É R

VIII.

DR. SCHILLING ROGÉR S. O. CIST.

A N É M E T N Y E L V A T L A S Z
M A G Y A R O R S Z Á G O N

DER DEUTSCHE SPRACHATLAS UND SEINE
BEZIEHUNGEN ZU UNGARN

B U D A P E S T, 1 9 4 2

M86 100355

Nyelvel. O. 4468

D R. S C H I L L I N G R O G É R

A N É M E T N Y E L V A T L A S Z
M A G Y A R O R S Z Á G O N

MTAK

0 00033 00000 0

B U D A P E S T, 1 9 4 2

261470

NYELV ÉS IRODALOM
MAGYARORSZÁGON

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
I. sz. Növényképtár
1942. évi 2484. sz.

R
1977

A német nyelvjáráskutatás Wenker előtt.¹

A XVIII. századig a német irodalomban a nyelvjárás csak elvétve jutott szóhoz, akkor is csak jellemzésül, a faragatlanság és közönségesség kifejezésére használták. A XVII. század végén *Leibniz* ugyan már sürgette, hogy a német nyelvjárások teljes szókincsét vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy ezáltal az irodalmi nyelv ügyét szolgálják, de nagyobb mértékben a figyelmet és érdeklődést a nép nyelvére, a nyelvjárásokra csak a XVIII. században megindult *népies mozgalom* terelte. E mozgalom zászlóvivője az olaszoknál *Vico G. B.*, a franciáknál *Rousseau*, a németeknél pedig *Herder*. Ez az irányzat hangsúlyozza a népies elem fontosságát és ezzel mintegy jogosultságot ad a nyelvjárásnak az irodalomban, amennyiben a nyelvjárásban a népi, erőteljes eredetiség kifejező eszközét látja. A német nyelvjárások tehát ezzel megkapták a belépőjegyet a német irodalomba. A Sturm és Drang költészetben a népnyelv egyre sűrűbben kap hangot. *Maler Müller* pfalzi és *Voss* alnémet nyelven megjelent idilljei jelzik a német nyelvjárások térhódítását a szépirodalomban.

A népies elem iránti lelkes érdeklődést csak még fokozza és kiszélesíti a romanticizmus. Megindul a tudományos nyelv- és nyelvjáráskutatás. Eleinte jobbára a történeti szempontok érvényesülnek, vagyis inkább a hangokat és nyelvformákat, mint a mögöttük rejlő fogalmi világot vizsgálgatják. Csak újabban kezdik — *Herder*, *Fichte* és *Humboldt* iránytmutató szellemében — előtérbe állítani a nyelvfilozófiai szempontokat.

Bodmer (1740) és *Adelung* (1785) a nyelvjárásban még *elrontott nyelvet* (verderbte Sprache) látnak. *Grimm Jakab* szakít ugyan ezzel

¹ *Bach A.*: Deutsche Mundartforschung. Heidelberg, 1934. 4—14. II. nyomán.

a felfogással, de csak elméletben, valójában azonban csak nagyon szórványosan hivatkozik „Deutsche Grammatik“-jában (1822) a nyelvjárásokra.

A tudományos német nyelvjárás kutatásnak nagy lendületet ad, sőt tulajdonképpen megindítja és a helyes sínpárra állítja a bajor származású *Schmeller J. András* az ő úttörő munkájával: „*Die Mundarten Bayerns*“ (1821.) Kimondott célja ugyan e művével csak az volt, hogy Bajorország nyelvjárásait statisztikailag felvegye és földrajzilag csoportosítsa, rendszerezze, vagyis, hogy a híres svéd botanikus, Linné rendszerét átvigye a nyelvjárásokra, de e mellett már kellő figyelemre méltatja a lakosság egyes rétegeinek beszédmódját is, és — ez a legfontosabb — rendszeresen összehasonlítja a jelenkor népnyelvét a letűnt korszakok németnyelvével.

A nyelvjárás mintegy reflektorul szolgál neki, hogy rávilágítson a letűnt korok nyelvi jelenségeire. Ő tehát a nyelv egyes jelenségeit már nem a maguk elszigeteltségében, hanem történeti összefüggésükben vizsgálja és ebben áll az ő korszakalkotó újítása. Belevitte a történeti szempontot a nyelvjárás kutatásba. Ezzel a nyelvjárás kutatásnak új irányt szabott, új feladatokat tűzött ki: A nyelvjárás minden hangját, minden ragozási alakját, a szóképzést történeti összefüggésbe kell hozni előbbi korszakok nyelvével és kutatni kell, hogy az egyes nyelvi jelenségek mely korba nyúlnak vissza, mely korszakban lelik magyarázatukat. Ezeket a szempontokat ma egészen természetesen találjuk, de akkor teljesen újszerűen hangzottak és a nyelvjárás kutatásnak szinte teljes átállítását jelentették. A kutatás ezután évtizedeken át a Schmellertől megadott irányelvek alapján haladt.

Müllenhoff, Weinhold, Schleicher, Regel, Schröer, Heinzerling igen értékes munkálkodást fejtettek ki a nyelvjárás kutatás terén a nélkül azonban, hogy azt újabb szempontokkal termékenyítették volna meg.

Scherernek 1868-ban megjelent műve: *Zur Geschichte der deutschen Sprache*, továbbá *Leskien* és tanítványainak a *Junggrammatikusok* működése új fordulóponthoz juttatták a nyelvjárás kutatást, amennyiben a súlypontot a történeti szemponttól a hangok fiziológiájára tolták át. Sürgetik a hangképzőszervek állapotának (Artikulationsbasis) és a hangoknak szinte kínosan pontos leírását. Ez természetesen mintegy szükségképpen maga után

vonta az általános elméleti fonetika fellendülését. Egymásután jelennek meg a hangok leírásával foglalkozó munkák. Sorozatukat *Sievers: Lautphysiologie* c. munkája nyitja meg 1876-ban. (A további kiadásokban már „Grundzüge der Phonetik“ címen szerepel.) Itt éppen csak megemlítjük *Bremer, Viëtor, Luick, Sütterlin, Jespersen* és *Forchhammer* összefoglaló elméleti hangtanait.²

Sievers hangfiziológiai rendszerén építi fel úttörő nyelvészeti munkáját *Winteler Jost: Die Kerenzer Mundart*, 1876. Winteler kutatásai nyelvtörténeti és fonetikai szempontból kétségtelenül megbecsülhetetlen sok értékes indítást adtak nyelvjárásmonografiák megírásához. Az ő nyomdokain haladva jelentetik meg nyelvjárásstanulmányaikat *Holthausen, Heusler, Lienhart, Schild, Schatz, Maurmann* és *Lessiak*.³ Csak sajnálni tudjuk, hogy *Winteler* és követői csak a hangtant ölelik fel. Wintelernek mindenestre hibája, hogy a hangtan fontosságának túlságos kihangsúlyozásával kissé egyoldalúan befolyásolta a nyelvjárásstanulmányokat. Az alaktanra, mondattanra és szóképzésre nem terjeszkedik ki kutatásuk. Winteler egyoldalúságát szerencsés kézzel egészíti ki *Wegener*. A német filológusok trieri kongresszusán (1879) felvázolja a nyelvjárás kutatás sémáját. Megjelöli azokat a legfontosabb szempontokat, melyeket a nyelvjárás kutatásnak feltétlenül szem előtt kell tartania.⁴ Sürgeti a nyelvjárásanyag pontos fonetikai és grammatikai leírását, hogy ezáltal a tárgyalt nyelvjárás a történeti kutatás számára hozzáférhető legyen. Fel kell tüntetni — hangoztatja —,

² *Bremer, O.*, Deutsche Phonetik, Halle 1893. — *Viëtor, W.*, Elemente der Phonetik. Leipzig 1923.⁷ — *Luick, K.*, Deutsche Lautlehre. Wien 1932.⁸ — *Sütterlin, L.*, Die Lehre von der Lautbildung. Leipzig 1916⁹. — *Jespersen, O.*, Lehrbuch der Phonetik. Leipzig, Berlin 1926⁴. — *Forchhammer, J.*, Die Grundlage der Phonetik. Heidelberg 1924. és Kurze Einführung in die deutsche u. allg. Sprachlautlehre. Heidelberg 1928.

³ *Holthausen, F.*, Die Soester Ma. Norden 1886. — *Heusler, A.*, Der alemannische Konsonantismus in der Ma von Basel—Stadt. Straßburg 1888. — *Lienhart, H.*, Laut- und Flexionslehre der Ma des mittleren Zorntales. Straßburg 1891. — *Schild, P.*, Die Brienzer Ma des Berner Oberlandes. I. Vocalismus. Basel 1891. II. Konsonantismus, Pauls u. Braunes Beiträge 18. 301. ll. — *Schatz, J.*, Die Ma von Imst in Tirol. Laut- u. Flexionslehre. Straßburg 1897. — *Maurmann, E.*, Grammatik der niederfr. Ma von Mülheim a. d. Ruhr. Leipzig 1898. — *Lessiak, P.*, Die Ma von Pernegg in Kärnten. Paul-Braunes Beiträge. 28. 1. ll.

⁴ Über deutsche Forschung. Zeitschr. f. deutsche Phil. 11. kt. 450 ll. 1880.

hogy az egyes germán hangok a tárgyalt nyelvjárásban milyen változásokon mentek át. Minden egyes hangtörvénynél részletesen fel kell sorolni az eltéréseket és rá kell mutatni azok okaira is, amelyekben e kivételek gyökereznek (analóghatás, átvétel a szomszéd nyelvjárásból vagy az irodalmi nyelvből). A Winteler—Wegener szellemében kidolgozott nyelvjárásmonográfiának a hang- és alaktanon kívül még a következő szempontokra is ki kell terjeszkednie: szó- és mondathangsúlyviszonyokra, szóképzésre, mondattanra és stilisztikára. Gyakorlati útmutatásait az élő nyelvjárások feldolgozására vonatkozólag egy későbbi tanulmányában fejti ki bővebben.⁵ Ebben fontos elvként hangsúlyozza, hogy a hangtörténetben minél régebbi emlékek nyelvéből induljunk ki. Az, hogy milyen korba nyúljunk most már vissza egy-egy meghatározott nyelvjárásnál, az magától a tárgyalandó dialektus hangrendszerétől függ. Bármelyik régebbi kor nyelvéből indulunk ki, tudományos szempontból mindig eredményes munkát végzünk. Ha azonban az újfelnémet nyelvvel vetnők össze a nyelvjárások rendszerét, semmivel sem vinnők előbbre a tudományt.⁶

Említettük már, hogy *Sievers: Lautphysiologie* c. munkája 1876-ban látott napvilágot. E helyütt szinte nem is tudjuk eléggé kihangsúlyozni, hogy az 1876. év mennyire fontos dátum. Valóságos határkövet jelent, de nemcsak a német nyelvjáráskutatás történetében, hanem egyébként is. Hiszen ebben az évben jelent meg *Tourtoulon* és *Bringuier* alapvető fontosságú elvekben igen gazdag tanulmánya is: *Etude sur la limite géographique de la langue d'oc et de langue d'oïl* (Paris). Ebben az évben hagyta el a sajtót a nagy *Schweizerisches Idiotikon*. Ez az év hozta meg a nyilvánosság-nak *Winteler* úttörő munkáját: *Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus* (Leipzig). De még más, ezeknél is fontosabb eseményeket

⁵ *Wegener: Die Bearbeitung der lebenden Mundarten. Pauls Grundriss I. 931. ll. 1911^a.*

⁶ A hangfiziológiai irányzatnak nagyon szerencsés hajtása a nyelvjárásokról készült fonográfellvételek. Ezek mint a nyelvjáráskutatás segéd-eszközei, sok esetben kitűnő szolgálatot tehetnek, mert sok apró szempontot jobban feltűntetnek, de nem lehetnek kizárólagos források a nyelvjárás-tanulmányoknak. Jelenleg a következő városokban áll a kutatók rendelkezésére Nyelvjárás—Phonogramm—Archiv: Bécsben, Berlinben, Hamburgban, Marburgban a. d. Lahn és Zürichben. (V. ö. *Schwartz Elemér: A bécsi Tudományos Akadémia Phonogrammarchivja EPhK. 40. 284. l. 1916.*)

hordott méhében az 1876. év. *Schleicher A.* már a sonnebergi nyelvjárásról írt tanulmányában úgy tüntette fel a hangtörvényeket, mint a kivételt nem ismerően működő természeti törvényeket. Ezt a felfogást még jobban megerősítette és előmozdította *Winteler* az ő fentemlített tanulmányával. A nyelvtudósok körében kialakult az a vélemény, hogy a nyelv a természettudomány egyik tárgyaként tekinthető és kezelhető. Ez a nézet heves irodalmi polémiát robbantott ki. A nyelvtudósok két táborra szakadtak. A harc még szenvedélyes hangon tombolt, amikor *Leskien* még határozottabb formában, velős rövideggyel így fogalmazta meg *Schleicher* sokat vitatott gondolatát: *Lautgesetze sind ausnahmslos*, azaz a hangtörvények nem ismernek kivételt. Ez *Leskien* híres tétele: *Dogma von der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze.*⁷ A fontos kérdéseket, amelyek e harc során felmerültek és tisztázásra, eldöntésre vártak, *Bach* így foglalja össze: *Galten die Lautgesetze in einer bestimmten Sprachgemeinschaft zu einer bestimmten Zeit und unter gleichen phonetischen Verhältnissen wirklich ohne Ausnahme? Wandelte sich hier ein Laut a überall, wo er auftrat, in den Laut b, der Laut c in d usw.?*⁸ Mindenki egyre jobban kezdte érezni a szűkségét annak, hogy ezeket a lényegbevágó, fontos kérdéseket gyakorlati-induktív vizsgálódással kell eldönteni. E pontban a döntő szó csak a jelenkor természetesen fejlődött élőnyelvét, a nyelvjárást illethette meg, mert csak ez szolgáltatathatja egyedül az általános körültekintést nyújtó, hiánytalan anyagot (a megkívánt bizonyítékokat) e nagyhorderejű probléma végleges eldöntéséhez. Ez a körülmény érlelte meg a fiatal düsseldorfi nyelvtudósban, *Wenker György*ben a *Sprachatlas des deutschen Reiches* gondolatát.

⁷ *Leskien, Aug.*, Die Deklination im Slawisch-Lituanischen und im Germanischen (1876).

⁸ *Bach*, i. m. 14. l.

A német nyelvjárástérkép keletkezése.

Wenker a „*Lautgesetze sind ausnahmslos*“ tételt akarta az élő nyelvjárásokkal igazolni és egyúttal kimutatni, hogy a nyelvjáráshatárok alapjában véve azonosoknak bizonyultak a régi korban és napjainkban.⁹ E célból 42 népies természetű mondatot állított össze és ezekben besűrítette a hangtan és alaktan minden jellegzetes sajátosságát, különös tekintettel a rajnavidéki nyelvjárásokra úgy, hogyha azokat gyakorlott ember végigkérdezi és átülteteti valamely nyelvjárásba, belőlük rögtön meg tudja állapítani a kérdéses nyelvjárás helyét és hovatartozandóságát a németországi dialektusok között. Wenker különösen kitűnt kiváló nyelvérzékeivel. Maga beszéli el, hogy egy-kettőre meg tudta állapítani, ha valakivel beszédbe elegyedett, hogy az illető mely vidékre való. Főként az egyik kölni vásár szerzett neki e téren sok gyönyörűséget, mikor a legkülönbözőbb vidékekről való emberek származási helyét pillanatok alatt állapította meg, alig néhány velük váltott szó alapján. Ezeket a tervszerűen megalkotott mondatokat aztán 1876 tavaszán sokszorosítva szétküldte a düsseldorfi tankerület tanítóinak azzal a kéréssel, hogy ki-ki ültesse át azokat működési helyének nyelvjárásába. Az első ívek csakhamar befutottak. A kezdet sikerein felbuzdulva elhatározza, hogy az egész rajnai provinciának a Moseltől északra terjedő részét belevonja megfigyelései körébe. A tanfelügyelők készségesen kezére járnak és lelkesen támogatják vállalkozását. Az alájuk tartozó tanítók az íveket gondosan kitöltve eljuttatják Wenkerhez. Az első gyűjtemény 1266 kérdőívet foglalt magában. Feldolgozásuk gyümölcse:

⁹ E fejezet megírásánál Bach idézett művén kívül *Wenker: Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland* (Strassburg, 1881.), valamint *Martin B.: Von Wenker zu Wrede* (Marburg, 1934) c. munkáját használtam fel.

„*Das Rheinische Platt*”¹⁰ c. irat (1877). Ez nyelvjárástérképet is tartalmazott „*Sprachkarte der Rheinprovinz nördlich der Mosel*” címmel. Az első kiadás 500, valamint a második kiadás 1500 példánnyal tulajdonképen háláját róttá le a gyűjtésnél közreműködött tanítók iránt. A fennmaradt példányokat a vállalkozása iránt érdeklődő barátai között osztotta szét tiszteletpéldányként.

1877 tavaszán Wenker *Stralsund*-ban a Németalföldi Nyelv-egyesület gyűlésén ismertette vállalkozása célját 24 szaktudós előtt. Előadását általános tetszéssel fogadták. Különösen *Reifferscheid* lelkesedik a gondolatért és kedvező szakvéleményével a minisztériumnál jelentékeny mértékben előbbre segítette Wenker vállalkozását. Wenker most már *Westfáliára* is kiterjeszti kutatásait. A rajnavidéki ívek feldolgozása közben szerzett tapasztalatai alapján lényegesen, úgyszólván teljesen átdolgozza és módosítja az alapul vett 42 mondatot. Számukat 38-ra redukálja. Az új mondatok szerkesztésénél különösen a hangtani szempontokat tartotta szem előtt.

Wenker külső életkörülményeiben jelentékeny változás állott be azzal, hogy 1877 őszen *Poppelsdorfból Marburgba* költözött. Mint segédkönyvtáros a marburgi könyvtár szolgálatába szegődik. Ez a havi 85 Mk-val honorált munkakör azonban teljesen leköti éppen a térképrajzoláshoz annyira fontos nappali órákat. De nem tehetett mást, szűkös anyagi viszonyai belekényszerítették ebbe a helyzetbe. Éjjeleit nappallá téve, lázas ütemben dolgozik s közel egy év múlva elkészül a *Westfáliát* is felölelő térképe két részletben „*Sprachatlas der Rheinprovinz nördlich der Mosel sowie des Kreises Siegen* (1878. dec. 20).

Wenker egyre inkább kezdi érezni, hogy a nyelvjáráskutatást nem lehet a politikai határok közé szorítani már csak azért sem, mivel az egyes nyelvjárások a környező dialektusokkal és az irodalmi nyelvvel történő keveredés következtében mindinkább veszítenek tisztaságukból és eredetiségükből. Éppen ezért bizonyos nyelvi jelenségeknél sok esetben csakis a szomszédos nyelvjárások ismerete fog tudni felvilágosítással szolgálni. E helyes elgondolása alapján még jobban igyekszik kutatásait kiterjeszteni, de még mindig csak Poroszországra. Egyelőre ugyanis csak a porosz miniszter támogatására mer számítani. A miniszter azonban a

¹⁰ Deutsche Dialektgeographie H. VIII. Marburg 1915. 3—5. II.

berlini akadémiának legnagyobbbrészt Müllenhoff tollából eredő véleményezésére nemcsak Poroszország nyelvi feldolgozását sürgeti, hanem követeli a Poroszországnál is fontosabb középnyelvet nyelvjárásterület bekapcsolását. A poroszországi kutatásai céljára a 38 mondatot 40-re egészíti ki. Több mint 30.000 ívet küld szét a tanfelügyelőkhöz, hogy azokat átültetés céljából a joghatóságuk alá tartozó tanítókhöz eljuttassák. Ilymódon felveszi egész Poroszországot, továbbá a porosz területtel határos összes német államokat, sőt felveszi az egész Keletet. Az 1880. év a kitöltött 38.418 kérdőív rendezésével és feldolgozásával telt el. Wenker sajátkezűleg rajzolta meg az összes térképeket, éspedig technikai szempontból meglehetősen kifogástalanul. Az észak- és középnyelvet nyelvterületet 13 részre (Abteilung) osztotta be. Az egyes területrészek leglényegesebb nyelvjárási sajátosságait 36—36 térképen szándékozott feldolgozni. Minden évre egy-egy Abteilung 36 térképének elkészítését tűzte ki. Nemsokára azonban fájón kellett tapasztalnia, hogy az egyes területrészek feldolgozásához nem egy, hanem legalább négy esztendőre van szüksége. Ezért szeretett volna részint a maga (2500), részint pedig 3 felveendő munkatárs részére (1500—1500) 7000 Mk állami támogatást kapni.

Wenker 1881 októberében „Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland“ címmel lépett a nyilvánosság elé az I. Abteilung hat térképével. A tudományos folyóiratokban igen elismerő hangú ismertetések jelentek meg kiváló szaktudósok tollából, mint pl. Behaghel,¹¹ Rödiger,¹² Steinmeyer,¹³ Crecelius¹⁴ és Elias.¹⁵ Bírálói biztatón nyilatkoztak vállalkozásáról. De hiába nyugtatták meg Wenkert, hogy a helyes úton jár, a berlini akadémia nem értett velük egyet. Nem volt megelégedve az első publikációnak sem a felépítésével, sem a kivitelezésével. Bach szerint ez az első publikáció nemcsak az előítéleteket nem tudta eloszlatni, hanem még újabb ellenvetésekre is szolgáltatott okokat elvi és technikai részletkérdésekben egyaránt. Az első térképek még a mindennapi

¹¹ Literaturblatt 1881, 434.

¹² Deutsche Literaturztg. 1882. 248 ll.

¹³ Anz. f. d. Alt. 8. 283 ll.

¹⁴ Westd. Zs. f. Gesch. u. Kunst 2, . . . 76 ll.

¹⁵ Transactions of the philological society 1882, 3. 25. ll. Utolsó mondata így hangzik: „Őszintén remélem, hogy dr. Wenkernek lesz elég ideje befejezni óriási vállalkozását.

tapasztalásból közismert tényeket sem tudták igazolni, azt t. i., hogy vannak egységes nyelvjárású nyelvterületek. A térképek ugyanis egyáltalán nem tüntettek fel élesen megrajzolt nyelvjáráshatárvonalakat, hanem csak zűrzavaros, meglehetősen elmosódott képet tártak a bizalmatlankodó, mondhatnók szinte rosszindulatú kritikusok szeme elé.¹⁶

Mindenesetre csak sajnálni lehet, hogy az akadémia Wenker roppant jelentőségű vállalkozásával szemben csak negatív álláspontot foglalt el a helyett, hogy pozitív tanácsokkal s indításokkal szolgált volna és anyagi támogatással átsegítette volna a holtpontra az egyébként általa is értékesnek minősített vállalkozást.

Most döbbsen rá először Wenker, hogy ez az óriási feladat meghaladja erejét. Belátja, hogy vállalkozásához pénzt és munkatársakat kell szereznie. 1880-ig az összes felmerült költségeket maga viselte segédkönyvtárosi szerény fizetéséből. Mindenesetre sajnálatos tény, hogy Wenkert sem az akadémia, sem a német állam nem igyekezett mentesíteni a segédkönyvtárosi állásától. Ez a megkötöttsége nemcsak munkatempóját lassította meg és munkaerejét bénította meg — Wenker t. i. ismételten több hónapra kidőlt a megerőltetett munkától —, hanem még szellemi erejét is gúzsba kötötte. Terveinek és elgondolásainak mindig munka-beosztása és anyagi helyzetének szűkkörű lehetőségei szabtak határt.

Wenker az ő válaszában meghajol az akadémia minden kifogása előtt és minden kívánságának eleget tenni igyekszik. Beismeri, hogy technikai szempontból a SA-nak még sokat kell tökéletesednie, de ennek legnagyobb akadályát abban látja, hogy a világos nappalértékes óráit a könyvtárban kell eltöltenie, a helyett, hogy a kényes térképrajzolásnak szentelhetné a délelőtti órákat. Enyhülést e téren csak az 1884. év hozott, amikor is délelőtti felzabadtották és 8 órás szolgálati idejét délutánra tették át. De még így is kénytelen volt érezni, hogy nehéz egyszerre két úrnak szolgálni. 1884 októberében szegődött Wenker szolgálatába az államtól fizetett első munkatárs, *Nörrenberg*. Ez nagy nyereséget és érezhető megkönnyebbülést jelentett Wenkernek. Az új munkatárs segítségével szerezte be pótlólag 1884 telén a rajnai provinciában a közben megváltoztatott 40 mondatot és elkészítette Észak-Németország nyelvtérképét.

¹⁶ *Bach*: i. m. 18. l.

Hogy könyvtárosi állását teljesen feladhassa, a habilitáció gondolatával kezd foglalkozni. Tervét közli Schererrel. E levél fogalmazványának egy törölt részlete szinte megdöbbentő bepilantást nyújt Wenker elkeseredett lelkébe. „Wieviel Zeit ist nutzlos angewandt gewesen, wieviel Geld nutzlos geopfert worden in den neun Jahren durch solchen Wechsel! Ist mir doch noch in diesem Jahre von einer Seite, von der ich es nie erwartet, der Rath gegeben worden, die Arbeit fallen zu lassen, da sie zu weitausgehend und zu kostspielig sei für einen vermögenslosen Mann wie ich! Wenn man solchen Auffassungen begegnet, so mag wohl dem Besten die Freude schwinden und der Gedanke auftauchen, Du arbeitest an einem verlorenen Posten.“¹⁷ Scherer azt indítványozza neki, hogy kérje meg az akadémiát, vállalja a SA költségeit. Wenker számítása szerint két munkatárs beállításával az északnémet térképnek 6 év alatt kellene elkészülnie. Tervében már felmerül a délnémet nyelvjárások felvétele is, sőt mi több, Ausztria és Svájc is. (Dél-Németország provinciáinak nyelvi felvételére csak 1887/88-ban került a sor, mivel a délnémet nyelvtudósok a Wenker-féle mondatokban foglalt hang- és alaktani sajátságokat nem tartották alkalmasoknak a felsőnémet nyelvjárások kutatására és így csak hosszas és erélyes állami sürgetésre nyújtottak adatokat Wenkernek.)¹⁸

Az akadémia lesújtó válasza azonban megghiúsította Wenkernek vállalkozása egészséges fejlődésébe vetett minden reményét. Wenker felterjesztésére az akadémia 1885 júliusában azt válaszolta, hogy sok egyéb már folyamatban lévő fizetési kötelezettsége mellett nem áll neki módjában több évre szólóan ily nagy összegre rúgó kötelezettséget vállalni. Különben sem tudja belátni az Észak- és Közép-Németországról tervezett 300 nyelvtérkép értelmét. Végül előáll a határozott követeléssel, hogy a SA-t magánosok számára is hozzáférhetővé kell tenni. De még ennél is lesújtóbb hatású volt a minden erejével és szeretetével a Sprachatlaszán csüngő Wenkerre az akadémiának szinte érthetetlen fenyegetése, hogyha pedig Wenker nem teljesíti az akadémia követeléseit a legapróbb részletekig, úgy nem hajlandó többé

¹⁷ *Martin B.* i. m. 26. l.

¹⁸ *Bach:* i. m. 17. l. és *Schwartz E.:* Bevezetés a hazai német nyelvjárás kutatásba. Bp. 1926. 54. l.

ügyét az államnál támogatni. Arra, hogy kit terhel a felelősség ezért az aknamunkáért, nem sikerült fényt deríteni. Wenker ügyének jóakaró támogatója, Müllenhoff, ekkor már nem volt életben. Valószínűnek látszik, hogy ennek 1884-ben bekövetkezett halála után Wenkernek valamely titkos rosszakarója gyakorolt az akadémiára befolyást. Csak így lehet némileg megmagyarázni, hogy az akadémia, amely egyébként minden értékes nemzeti ügyet és mozgalmat felkarolt és erkölcsi, valamint anyagi támogatásban részesített, most egyszerre egész mereven elzárkózik e népies jellegű, de országos jelentőségű vállalkozás elől.

Wenker néhány évvel előbb a feltornyosuló nehézségek látára nehéz szívvel bár, de mégis megbarátkozott már műve megcsonkításának a gondolatával. 1882-ben Müllenhoffnak többek közt ezeket írja egyik levelében: „Von alle dem, das bei der langwierigen einförmigen Verarbeitung meiner Formulare mir Muth und Lust aufrecht hielt, ist nun nichts mehr zu erwarten. Ein *Torso* wird die Arbeit bleiben, die Formulare werden unverwertet verstauben, und die Mundarten draußen welken dahin, bis es zu spät ist, sie wissenschaftlich zu erfassen und fruchtbar zu machen.“¹⁹ Majd felvet néhány megoldási lehetőséget élete nagy munkájának megmentésére és megvalósítására. „Sollte in dieser oder ähnlicher Weise eine Auskunft sich nicht finden lassen — írja ugyanabban a levélben — so bliebe der andere, aber trostlose Ausweg, daß statt 30.000 Formulare nur etwa $\frac{1}{6}$ derselben genommen würden, daß also auf den Karten nur jeder sechste Ort stehen gelassen, alle übrigen gestrichen würden. Ich brauche nicht zu betonen, daß damit dem Werke gerade das genommen würde, was seinen eigentlichen Werth ausmacht, die Genauigkeit im einzelnen, die Zuverlässigkeit der Grenzlinien bis auf jeden Ort. Es würde dann eine vollständig neue Anlage des Atlas vorzunehmen sein, die ausgegebene I. Lieferung wäre im Buchhandel zurückzuziehen, alle bisher gemachten Ausgaben und Überlegungen wären vergeblich gewesen und statt des Werkes, auf das man mit stolz hinweisen könnte, müßte ein klägliches Stückwerk erscheinen, dessen man sich umso mehr zu schämen hätte, als es nur der Geldpunkt sein würde, der die Ausführung des geplanten vollständigen Atlas, zu dem Material, Kräfte und Weg gegeben sind, vereitelt hätte: . . .“²⁰

¹⁹ Idézve Martin i. m.-ban, 19. l.

²⁰ *Martin*: i. m. 20. l.

Hogy mennyire komolyan foglalkozott Wenker azzal a gondolattal, hogy az óriási anyagból csak kivonatot adjon, mutatja az a körülmény, hogy csinált is néhány ilyen kísérleti lapot, amelyek a Sprachatlas-Institutban ma is megtekinthetők.²¹ De ha 1882-ben kész volt is beletörődni műve megcsinálásába, most, három évvel később annál makacsabban ragaszkodott a SA csorbítatlan megvalósításához.

A kétségbeesett és egészségileg összeomlott Wenkerben Scherer, Braune és Paul professzorok tartották a lelket. Braune elvéülhetetlen érdeme marad, hogy Wenkernek alkalmat adott Gießenben, hogy a legkiválóbb német filológusok gyűlésén — Paul köre előtt — a német nyelvjárástérképről nagyszabású előadást tartson. (1885. okt. 1.) Wenker előbb a SA külső szenvedéstörténetét ismertette, azután pedig belső fejlődéstörténetét vázolta. Sok értékes gondolatot vetett fel. Eddig — úgymond — mindig csak nyelvjáráshatárok után kutattam, de egyre jobban kezdem belátni, hogy ezt az egyoldalúságot fel kell adnom. *Minden nyelvi jelenség értékes, még akkor is, ha az csak szórványosan vagy egészen egyedülállóan fordul is elő. Ezért nem szabad a SA teljességét feladnom.* A továbbiakban meggyőzően hirdeti, hogy a nyelvjáráskutatásba bele kell vonni a történeti szempontokat is. Német összehasonlító nyelvjáráskutatást sürget és követel, melynek az indogermán összehasonlító nyelvészettel szemben az a felbecsülhetetlen előnye, hogy élő, a német haza területén jelenleg kéznélfekvő anyagon dolgozhatnak. „Die Gesetze sprachlichen Werdens und Wandels liessen sich an den Mundarten wie nirgendwo sonst an der Quelle studieren und ihr Studium werde reichen Gewinn für die Sprachvergleichung bringen.“²² Ezért nem nyughatik bele az egybegyűlt óriási anyag feldolgozásának korlátozásába, megrövidítésébe, amit pedig a berlini akadémia a Sprachatlas-ügynek az államnál való további támogatás elengedhetetlen feltételeként állított oda. Ezzel a követeléssel az akadémia meghiusította Wenkerben az egész német birodalmat felölelő nyelvtérképbe vetett minden reményét és válságba juttatta az északnémet nyelvtérkép befejezését. Wenker zárószavai, melyekben benne rezgett lelkének minden aggódása, fájó csalódása, de egyben felháborodása is,

²¹ *Martin*: i. m. 22.

²² *Martin*: i. m. 28. l.

mély hatást gyakoroltak az egybegyűlt filológusokra, mint pl. Braune, Paul, Kluge, von Bahder, Behagel, Birch-Hirschfeld, Stengel stb-re. Wenker lelkes beszédét élénk vita követte, melynek eredményeképpen határozatba ment, hogy 1. a Sprachatlast Wenker elgondolása és tervei szerint teljes egészében kell megvalósítani, 2. a birodalmi kancellárhoz, Bismarckhoz kérvényt kell benyújtani, hogy a Sprachatlas-vállalkozást a birodalom ügyének tekintse és mint ilyent, anyagi támogatásban részesítse. A beadványt Wenker és Braune készítették el. Ebben többek között így érvelnek: „Wenn man erwägt, wie hohe Summen die deutschen Regierungen für geologische Landesaufnahmen und andere kartographische Unternehmungen aufgewandt haben oder noch aufwenden, so würde die Verwendung einer weit geringeren Summe zur kartographischen Darstellung der Volkssprachen sich umso eher rechtfertigen, als die Zeit nicht mehr ferne liegt, in welcher die Mundarten durch die immer stärkere Einwirkung der Schriftsprache so zerrüttet sein werden, daß eine Arbeit, wie sie Dr. Wenker jetzt zu liefern imstande ist, überhaupt nicht mehr in Angriff genommen werden kann. In Dr. Wenker haben wir eine zu dieser Arbeit in seltener Weise befähigte Kraft, welche nicht benutzt zu haben eine Versäumnis sein würde, die uns die kommenden Geschlechter mit Grund zum schweren Vorwurf machen müßten.“

A gießeni filológus-gyűlés nevében beadott kérvény megtette hatását. Althoff, miniszteri igazgató a kancellár utasítására Wenkert személyes megbeszélésre hívja Berlinbe. Wenker minden lényeges kívánsága teljesül. Wenkert a marburgi könyvtárnál 20 évre szabadságolják, hogy minden idejét kizárólag a Sprachatlasnak szentelhesse. (1888-ban ez a pont azonban újra módosult, amennyiben a délutáni szolgálatot mégis csak el kellett látnia a könyvtárnál.) Két munkatársat szerződtetnek melléje állami költségen. A Sprachatlast Wenker elgondolása szerint teljes egészében kell megvalósítani. 1887. júl. 1-ével a Sprachatlas hivatalosan a német állam tulajdonába ment át. Wenkernek az összegyűjtött nyelvjárásfelvételi anyagra, annak feldolgozására és értékesítésére irányuló minden jogáról, még a szerzői jogról is le kellett mondania. Minden kész térképért Wenker meghatározott tiszteletdíjat kap.

²⁹ *Martin*: i. m. 29—30. ll.

Évenként előreláthatólag 30—35 térképet kell elkészíteniök. Dél-Németországot is fel kell dolgozniok. Egyelőre azonban semmit sem szabad publikálniok. A térképekből két kéziratos példány készül. Ezek közül az egyik a berlini állami könyvtárban helyezendő el, a másik a tűzálló szekrényben elhelyezett nyelvjárás-felvételekkel együtt megmarad a marburgi Sprachatlas-Institutnak.²⁴ (Zentralstelle für den Sprachatlas des Deutschen Reiches und deutsche Mundartforschung.) Nörrenberget, Wenker első munkatársát a marburgi könyvtárhoz osztják be, helyébe dr. Kaufmann Frigyes lép. 1887. ápr. 16-án még egy munkatársat kap Wenker a tevékeny Wrede Ferdinánd személyében. Ezzel a Sprachatlas történetében új korszak indul meg. Az 1887. évet Wenker arra használja fel, hogy Dél-Németországot is felvegye nyelvészetileg, továbbá, hogy a birodalom egyéb területén mutatkozó hiányokat pótolja. (Legújabban felvették, ill. felveszik a svájci, luxemburgi, holland, belga, osztrák, csehszlovákiai, a balti, a volgamenti (oroszországi), az erdélyi és a magyarországi német nyelvjárásokat is.)²⁵ 1889. szept. 13-án készült el az új német Sprachatlas első térképe, amely a „sechs“ számnév nyelvjárási változatait tünteti fel.

Így végződött Wenkernek a Sprachatlasért vívott küzdelme. A győzelem ugyan a nyelvjárástérkép államosítását jelentette és megfosztotta Wenkert a Sprachatlas feletti szabad rendelkezési jogtól, de ugyanakkor levette vállairól a nagy életműve fennmaradására irányuló nyomasztó gondokat és kényelmes megélhetést biztosított neki és családjának kárpótlásul azért a sok önzetlen erkölcsi és anyagi áldozatért egyaránt, amelyet több mint egy évtizeden át szellemi gyermekéért hozott.²⁶ „Groß ist an ihm — írja róla Martin — daß er seiner Verbitterung nur in durchgestrichenen Sätzen Luft macht, daß er schließlich hinter seinem Werke still und opferfreudig zurücktritt.“²⁷

Wenker két új munkatársával hozzálátott a kitöltött kérdőívekben lefektetett értékes nyelvészeti anyag feldolgozásához. Sorra vették a 40 mondat minden egyes szavát és megnézték, hogy azt hogyan ejtik a különböző helységeken. Az azonos ejtésű alakok számára egyezményes jeleket állapítottak meg. Ezeket aztán

²⁴ Marburg a. d. Lahn, Gisselbergerstr. 19.

²⁵ *Bach*: i. m. 17. l.

²⁶ *Martin*: i. m. 32. l.

²⁷ *Martin*: i. m. 36. l.

rávezették nagy térképekre (Grundkarte), ahol minden városnak, községnek, sőt legkisebb falvacskának is megvolt a maga kis köröcskéje. Ezekre írták rá a megfelelő egyezményes jeleket. Mire a legutolsó fordítást is átnézték, egyetlen köröcske sem maradt jel nélkül. Ezek alapján rajzolták meg aztán a nyelvjárásatár-vonalakat. Ha nagyobb területen egységesen ejtenek valamely hangot, vagy szót, (azaz ha az illető terület köröcskéi azonos jellel voltak ellátva), akkor bekerítették azt és beleírták az illető hang vagy szó egységesen használt alakját. Az így nyert alakokat rávezették egy másik térképre, amely szintén tartalmazza az egyes helységek köröcskéjét, a nagyobb városoknál a város teljes nevét is, de itt az egységes területen belül csak azoknak a helységeknek köröcskéjét látták el a konvencionális jellel, ahol azt a szót vagy hangot másként ejtik, mint ahogy azt a zárt területbe írt alak mutatja. (Mérték: 1 : 1.000.000.) E térképhez kiegészítésül egy négyzetes beosztású térkép (Schlüsselkarte) is járul, amelyen minden köröcske mellett megtalálható a helységnév is. E két térkép alapján tehát bármely községről meg lehet állapítani, hogy a 40 mondatban előforduló szót a mondatfűzésben hogyan ejtik az illető helység lakosai. Az egytagú szavakhoz egy térkép tartozik, a kéttagúaknál az egyik térkép a szó tövét tartalmazza, a másik a ragot, a végződést tünteti fel. Ha valamely többtagú szó előraggal is el van látva, úgy erről is külön térkép tájékoztat bennünket. Ha tehát valamely többtagú szóról egységes képet akarunk nyerni, úgy összesítenünk kell a hozzátartozó két, ill. három térképet.

Eddig közel 2000 térkép készült el. Az egyes térképek három részlettérképre oszlanak: Északkelet-, Északnyugat- és Dél-Németország. Ezeket idővel még ki fogják egészíteni Délkelet- és Északkelet-Németország térképeivel. Ezen országrészek nyelvjárásainak a feldolgozása most van folyamatban. A sziléziai, bajor és osztrák területeket ugyanis jóval később, csak a jelen században vették, ill. veszik fel nyelvészetiileg.

A német állam nagylelkű anyagi támogatásával sikerült az intézménynek a DSA-t (Deutscher Sprach-Atlas) a berlini akadémia 1887-es követelésének és intencióinak megfelelően a magánemberek számára is hozzáférhetővé tenni: „daß der Atlas auch dem Privatmann erschwinglich sei“. 1926 óta nyomtatásban is megjelent egyszínnyomással, felére kicsinyítve. Tíz évre tervezték az összes térképek megjelenését. Azonban a nehéz gazdasági helyzet miatt

a tervezett évi két füzet helyett csak egyet tudtak megjelentetni. Így 20 év alatt fejezték volna be a nyilvánossághozást. De ezt a tervet is megghiúsították a nehéz idők. 1938 óta ez a vállalkozás is szünetel. Két évre már 1932-ben megszakadt a kiadás. Eddig 10 füzet (Lieferung) jelent meg.²⁸

Ami e másolatoknak a technikai részét illeti, az eredeti marburgi térképeknek ez az 50%-os kicsinyítése lehetővé tette a három részlettérképnek (Ék., Ény., Dny.) egy térképen való egyesítését. Egyéb egyszerűsítést is mutatnak e lenyomatok. Az egységes területeken belül a kivételeket már nem tüntetik fel. Akad azonban köztük néhány többszínnyomású térkép is. Ezek hozzák a kivételeket is. Ezek tehát kicsinyített, nagyjából hű másai az eredeti térképeknek. E nyomtatványokon a helységek közül csak a nagyobbak szerepelnek, többnyire azok, amelyek az eredetin teljes névvel vannak ellátva. A különböző térképek összehasonlítását, kombinálását megkönnyítik az egyes nyomtatott térképekhez mellékelt áttetsző papíron készült térképek (oleáták).²⁹

A DSA felhasználásánál természetesen nem szabad szem elől tévesztenünk azt a fontos ténytet — írja Bach —, hogy a térképek részben közel 70 évvel ezelőtt gyűjtött anyag alapján készültek s így sok tekintetben kisebb-nagyobb eltérés lehetséges az akkori felvétel és a mai tényleges helyzet között, mivel a térképek többé-kevésbé már elmúlt történeti állapotokat örökítenek meg.

Wenkernek hibául rótták fel, hogy fonetikailag iskolázatlan tanítókkal, nyelvészeti szempontból tehát laikusokkal tétette át az újfelnémet szöveget a megfelelő nyelvjárásokba, még pedig nem is fonetikus betűkkel, hanem a rendes abc-vel.³¹

Hisszük, hogy eljárását teljességgel menti az a keserves küzdelem és az a teljes önmagára való utaltsága főleg anyagiakban, amire az eddigiek során bőségesen rámutattunk. Joggal felvethet-

²⁸ *Martin*: i. m. 37. l.

²⁹ *Bach*: i. m. 19—20 ll.

³⁰ *Bach*: i. m. 20. l.

³¹ *Bremer, O.*, Beiträge zur Geographie der deutschen Mundarten in Form einer Kritik von Wenkers Sprachatlas des deutschen Reiches. Leipzig 1895. — A támadásokra *Wrede* válaszolt a német filológusok 43. közgyűlésén Kölnben: Über richtige Interpretation der Sprachatlaskarten, továbbá: *Wenker und Wrede*: Der SA des d. Reiches, Dichtung und Wahrheit. Marburg 1895.

jük itt a kérdést, hogy ugyan honnan szerezhették volna magának annyi nyelvészetileg képzett szakembert a közel 50 ezer helység nyelvjárásának a felvételére, mikor sem a berlini akadémia, sem a német állam még arra sem talált módot, hogy őt a marburgi segédkönyvtárosi állás alól felmentse. (Ez volt t. i. egyetlen megélhetési forrása s ebből a szerény keresetből fedezte az első évek minden kiadását.)

Később viszont, amikor már sikerült neki ilyen nyelvészgárdát magának kinevelnie — a jelen század elején — marburgi egyetemi hallgatókkal ellenőriztette anyagát. „Niederrheinische Studenten von Marburgs Hochschule haben seit Beginn des Jahrhunderts als erste Wenkers Material, Karten und Sprachlinien auf der Wanderschaft von Ort zu Ort überprüft, bestätigt, phonetisch fixiert und historisch belichtet.“³²

Kétségtelen dolog, hogy a DSA. csüggesztő, kilátástalan kezdetből indult el világhódító útjára. Elindulását nagy zökkenők és kudarcok jelzik. De ezeknek többnyire pénzügyi nehézség volt a gyökere. Láttuk, hogy Wenker 1881-es publikációja nem tudta kielégíteni a berlini akadémia nagy várakozását. S mivel Wenker jó ideig felhagyott további térképek nyilvánossághozásával, (1887-ben maga az állam kötötte ki, hogy egyelőre semmit sem szabad publikálni), ellenfelei már-már azt hitték, hogy joggal meghúzhatják Wenker vakmerő vállalkozása felett a lélekharangot. Wenker több mint egy évtizedes hallgatását ellenfelei arra értelmezték, hogy a szerző maga is elvesztette önbizalmát és a SA-ba vetett hitét; de Wenkerék szívós kitartással csendben továbbdolgáltak és keresték a tömegesen felmerülő problémák oldozgatásának a módjait és lehetőségeit. Wenkernek felbecsülhetetlen nyereséget jelentett második munkatársa, a tevékeny és rendkívül éleslátású Wrede Ferdinánd. A kilencvenes évektől kezdve már ő számol be az elkészült térképekről. (Anzeiger für deutsches Altertum 18—29. kt. 1892—1902.). 1911-ben pedig ő vette át Wenkertől a Sprachatlas-Institut vezetését. (1933-ig).³³ Wenkernek tulajdon-

³² Frings, Th., Rheinische Sprachgeschichte, in Geschichte Rheinlands . . . hrsg. von d. Ges. f. rhein. Geschichtskunde, Essen, 1922. Bd. II. 252. l.

³³ Wrede 1934. febr. 19-én halt meg életének 71. évében. Utódja dr. Mitzka Walther lett a nyelv atlasznál éppúgy, mint az egyetemi tanárságban.

képen csak a SA-ért vívott elkeseredett harc jutott osztályrészül, de annak diadalrajutását valójában nem érte meg, pedig bizonyára kárpótolta volna őt sok küzdelmes fáradozásáért, ha megláthatta volna, hogy nagynevű, éleslátású és lankadatlan szorgalmú tanítványai és lelkes munkatársai mivé fejlesztették és hogy felvirágoztatták a szerény kezdetből kiindult nyelvjárástérképet. A Wrede köré szegődött fiatal nyelvészgárdának ugyanis sikerült végre a félszázados elkeseredett harcot a SA. javára eldönteni. Tagadhatatlan ugyan, hogy Wrede mesteri keze és vezetése alatt a SA. technikája óriásit fejlődött. Fáradhatatlan munkatársai gyors egymásutánban jelentették meg a SA. felhasználásával készült tanulságos nyelvjárastanulmányaikat a *Deutsche Dialektgeographie* c. sorozatban. (Marburg, Elwert'sche Buchhandlung. 1908-tól kezdve).

Wrede mellett a nyelvjárastérképek értelmezése és gyakorlati alkalmazása terén kétségtelenül *Frings Theodor* szerezte a legnagyobb érdemeket. A rajnai viszonyokról írt elvi jelentőségű tanulmányai igen nagy mértékben járultak hozzá, hogy a SA. osztatlan elismerést váltott ki magának a tamáskodó nyelvtudósok soraiban, és hogy ma a SA. korszakalkotó faktort jelent nemcsak a német nyelvjárás kutatás történetében, hanem a nyelvjárás kutatás terén általában, sőt mondhatjuk a nyelvészetben. Míg ugyanis a nyelvjárás kutatók Wintelertől Leskienig mindig csak egyesek nyelvét, kisebb, zárt települési egységek nyelvét tanulmányozták (Ortsgrammatik), addig Wenker nagyobb területeket vont bele kutatásai körébe, előbb Észak- és Közép-Németországot, majd később Dél-Németországot, sőt még a külföldi németiséget is. Wenker tehát a nyelvjárás kutatást kiemelte elszigeteltségéből és ezáltal az általános német nyelvfejlődés számára nagy távlatokat nyitott. Az így előállt helyzet természetesen új feladatokat rótt a nyelvtudósokra, még pedig kettőset: a nyelvtérképészeti (leírót) és a nyelvtörténetit: 1. nyelvjáráshatárokat kellett felderíteni, megvonni és 2. az így nyert nyelvjáráshatárokat meg is kellett magyarázni. E téren, amint már említettük, különösen Wrede és Frings fejtették ki a legszámottevőbb és legértékesebb tevékenységet.

Wenker művétől részint függetlenül, részint annak hatása alatt több részlet-nyelvjárastérképpel találkozunk. Így pl. *Fischer Hermann* már 1895-ben tette közzé a 28 térképből álló sváb nyelv-

atlaszt.³⁴ *Leiser Wilenkin* pedig a Szovjet-Unió nyelvatlaszát dolgozta ki.³⁵ Észak-Amerika német nyelvjárásait *Prokosch* egyetemi tanár örökíti meg egy nyelvjárásatlaszon (Newhaven USA). Nálunk Magyarországon Schwartz Elemér vetette fel elsőnek a nyelvjárásatlasz készítésének a gondolatát. „Bevezetés a hazai német nyelvjárás kutatásba“ c. könyvében (Budapest, 1926. 54. l.) Wenker nyelvjárástérképeit ismertetve, többek közt így ír: „Ha a nyelvjárástérkép gondolatát a maga egészében nézzük, még nekünk, magyaroknak is kellene a Sprachatlas számára dolgoznunk... Igaz, hogy először itthon s Magyarországnak kellene egy nyelvjárástérképet szerkesztenünk, de az eredményeit Marburgba is el kellene juttatnunk, hogy a tudományos nyelvjárás-kutatást célhoz segítsük. — Ha e gondolat megvalósítható lenne — írja —, rendkívül sok nyelvi érdekesség (pl. Wortgeographie) nyomára jönnénk és a magyar nyelvkutatásnak is számtalan kérdésnél segítségére lehetnénk.“ Ennek az életrevaló tervnek keresztülvitelére eddig — munkatársak híján — sajnos, még nem került a sor. Debrecenben ugyan létesített *Huss Richárd* egy nyelvjárástérkép-intézetet az erdélyi német (szász) nyelvjárások felkutatására. Ez az intézet egyúttal tervbevette az erdélyi „szászok“ őshazájának, Luxemburnak a nyelvjárástérképét is. Sőt, újabban kiterjesztette működését az összes hazai német nyelvszigetekre. *Huss* professzor *Schlitt Ádámmal* 1937-ben végigjárta autón Dunántúl több német községét és ott a helyszínen baható nyelvjárás tanulmányokat végzett. E tanulmányútjukon négy baranyamegyei és egy tolnamegyei községben a 40 Wenker-mondatot és néhány kiegészítő mondatot fonográfra is felvettek.³⁶

Hasonló törekvésekkel találkozunk Szegeden a *Ferenc József Egyetemen* is, ahol *Schmidt Henrik* egyet. tanár irányítja a hazai német nyelvjárások felkutatására irányuló munkálatokat.

Wenker műve azonban nemcsak a német, hanem egyéb nyelvjárások térképészeti felkutatására is adott ösztönzéseket. Így pl. *Erdélyi Lajos* „Magyar nyelvtanulmányok“ (I. kt. 1926. II. kt.

³⁴ *Fischer, H.*: Geographie der schwäbischen Mundart (mit atlas) Tübingen. 1895.

³⁵ *Leiser Wilenkin*: Jiddischer Sprachatlas der Sowjetunion. Minsk, 1931.

³⁶ *Schlitt Ádám*: Die Mundart von Szakadát. Debrecen 1938. Geleitwort von R. Huss. S. III.

1929.) c. művének második kötetében felveti a magyar nyelvjárás-térkép gondolatát és annak megvalósításához gyakorlati tanácsokkal szolgál. Mivel a debreceni egyetemen már amúgyis működik egy Sprachatlas-Institut, s így a szükséges segédeszközök rendelkezésre állnak, mi sem természetesebb, minthogy a magyar nyelvjárások térképszerű feldolgozását is itt akarják megindítani.

Huss ösztönzésére *Papp István* kidolgozta a *Magyar nyelv-atlasz* programját és 65 jellegzetes mondatot állított össze, melyekbe belesűrítette a hangtan, szóképzéstan és mondattan legfontosabb jelenségeit.³⁷ A nyelvjárás-térkép tervét a kritika (Erdélyi L. és Balassa József) lelkes örömmel fogadta. A nyelvtudósok közül sokan csatlakoztak a vállalkozáshoz. 1930-ban megalakult a *Magyar Nyelvjárás-térkép-Társaság*. A kérdőíveket a jellegzetes mondatokkal az ország összes helységeibe szándékoznak szétküldeni. Az átültetést a nyelvjárásba mindenütt helybeli születésű ember végzi majd el. Az így nyert anyagot nyelvészek ott a helyszínen ellenőrzik, az egységes nyelvterületek jellegzetesebb helyein fonográffelvételeket is készítenek. Azután hozzálátanak a gyűjtött anyag rendszeres, tudományos feldolgozásához, mely előreláthatólag több évet, esetleg évtizedeket fog igénybe venni.³⁸ A magyar nyelvjárás-térkép ügye azonban azóta, 12 év után sem jutott közelebb a megvalósuláshoz. Nyelvészek, akik a nyelvjárásfelvételeket elvégeznék vagy legalább ellenőriznék, nem állnak rendelkezésre, a fonetikailag iskolázatlan tanítóknak pedig nem látnak teljes biztosítékot az átültetés hűségét, feltétlen megbízhatóságát illetőleg. S így a magyar nyelvjárás-térkép valószínűleg még sokáig fog magára váratni.

De mindezeket a kisebb-nagyobb vállalkozásokat messze túlszárnyalja jelentőségben a francia nyelvjárás-térkép, az *Atlas linguistique de la France*. Ez két francia nyelvtudós nevéhez fűződik, *Jules Gilliéron* és *E. Edmont* nevéhez. Nagy előnyük, hogy Wenker Sprachatlasának tanulságos tapasztalatait értékesíthették. Mindenekelőtt is arra törekedtek, hogy kutatásaik feltétlenül megbízható anyagra támaszkodjanak, ezért mellőzve a kérdőíveket, az anyaggyűjtést nem fonetikailag iskolázatlan tanítókra bízták, hanem

³⁷ Megjelent a Debreceni Szemle 1929. évf. márc. és májusi számában.

³⁸ Teuthonista (1931) VI. 311—313. II. *Papp Stephan*: Ungarischer Sprachatlas.

maga *Edmont* járta sorra 1896—1900 között a kiszemelt helységeket (639-et) és ültette át a megfelelő nyelvjárásba a jellegzetes mondatokat. Az ő anyaggyűjtése azonban nem szorítkozott csupán a hangtan- és alaktanra jellemző mondatok felvételére, hanem kiterjeszkedett a nyelvjárások sajátos szókincsére is, s így nagymértékben lehetővé tette a szógeográfia fellendülését, amire a német SA. csak egy helyen nyújt lehetőséget (Pferd, Gaul.) Amint látjuk, a német és a francia nyelvjárástérkép berendezés és felépítés tekintetében lényeges eltéréseket mutat. Wenkert elgondolásában az az irányelv vezette, hogy inkább keveset felvenni, de sok helyről. Edmont éppen fordítva járt el; sokat vett fel, de kevés helyről; Az egységes nyelvjárású területek helységeiből mindössze 2%-ot juttatott szóhoz, míg Wenker valamennyit belevonta megfigyelései körébe. Ha ez az eljárás a politikailag és nyelvileg jobban központosított Franciaországban célravezető is volt, a számtalan apró államra széthullott, decentralizált Németországban ugyanez feltétlenül hiányosnak s helytelennek bizonyult volna, mert ez az állami szétesettség pontosan visszatükröződik a nyelvjáráshatárvonalakban is. Igen élesen mutat rá erre a tényre *Frings*: „Wer auch nur ein schwaches Bild der heutigen rheinischen Sprachgeographie im Kopfe trägt und sehen will und kann, dem fällt es nicht schwer, auf der politischen und administrativen Einteilung der Rheinprovinz für das Jahr 1789 die Zusammenhänge zwischen Territorial- und Sprachgeographie zu erkennen. Diese Karte aber zeichnet ein rund 300 Jahre altes Bild, die zur Ruhe gekommene Territorialgeographie des ausgehenden Mittelalters . . . Territorialer Besitzwechsel in der Neuzeit ist von keiner Bedeutung für die Sprachgeographie gewesen . . . Dort, wo auf den ersten Blick Zusammenhänge zwischen Dialekt- und neuzeitlicher Verwaltungs- z. B. Kreisgrenze hervortreten, ruhen beide auf dem gleichen mittelalterlichen Fundament, eine unmittelbare ursächliche Beziehung besteht nicht“.³⁹ A francia elgondolású és felépítésű nyelvjárástérkép tehát semmiesetre sem felelt volna meg a sajátos német viszonyoknak és nem is vezetett volna el ehhez az elvi jelentőségű megállapításhoz, hogy t. i. a nyelvjáráshatárok nagyjából ma is összeesnek a késői középkor politikai, ill. birtokpolitikai hatáiraival. Pedig ez rendkívül fontos tanulság.

³⁹ *Frings*: Rheinische Sprachgeschichte, 252. l.

Megérezte ezt már Wenker is. Az eddigiek során már rámutattunk (13. és 14. lapon), hogy ez a megoldási lehetőség — azaz nem minden egyes helységet, hanem csak minden hatodikot szóhoz juttatni a nyelvjárástérképen — felmerült Wenkerben is, csinált is néhány ilyen próbatérképet, de ezt a megoldást csak a mostoha körülmények nyomasztó súlya alatt létrejött Procrustes-ágnak tekintette átmenetileg, de később aztán annál határozottabban szállt síkra műve teljes megvalósítása mellett még a berlini akadémia fenyegető álláspontjával szemben is és filológus barátai segítségével a birodalmi kancellárnál keresztülerőszakolta a felvett anyag hiánytalan feldolgozását. Különbözőben is, a német SA. a tudomány legkülönbözőbb ágaiban értékes ösztönzéseket adott, amit viszont a francia vállalkozásról nem állíthatunk, bár kétségtelen, hogy a francia nyelvjárástérkép sok olyan elvi jelentőségű általános nyelvészeti eredményhez vezetett, melyeket a német nyelvjárás-kutatás is nagyszerűen tud értékesíteni. Azt azonban el kell ismerni, hogy az Atlas linguistique összehasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt készült el (15 év), mint a német SA. Ennek nyomtatását, nyilvánosságra hozását csak 1926-ban kezdték meg, tehát pontosan egy félszázaddal a gondolat megszületése után. A francia nyelv-térkép 1920 térképet foglal magában és egy milliónál több nyelvi formát örökít meg.⁴⁰

A német SA-t nálunk Schwartz Elemér ismertette röviden egy 1926-ban megjelent tanulmányában.⁴¹ Adatait viszont elsőnek Schmidt Henrik értékesítette. Előbb a délmagyarországi, majd a csonkamagyarországi német nyelvjárások vázlatos képét rajzolja meg az egyes nyelvjárások legjellegzetesebb vonásai alapján.⁴² Rajta kívül mindössze hárman használták fel a SA. térképanyagát: *Weidlein János, Schilling Rogér és Schlitt Ádám.*⁴³

⁴⁰ V. ö. *Bach*: Deutsche Mundartforschung 21—23 ll.

⁴¹ Bevezetés a hazai német nyelvjárás-kutatásba. Budapest, 53—54. ll.

⁴² *Schmidt H.*: Die deutschen Maa. Südungarns. Ung. Rundschau 1914. 656—677. ll. és Die deutschen Maa. Rumpfungarns. Budapest 1928. (Das Deutschtum in Rumpfungarn 7—35. ll.)

⁴³ *Weidlein*: A mezőberényi német nyelvjárás eredete és kialakulása. Megjelent a szarvasi evang. gimn. értesítőjében 1931/32. 3—13. ll. és Die d. Maa Rumpfungarns. (Deutschtum im Ausland c. sorozatban (Dresden.) — *Schilling R.*: Dunakömlöd és Németkér nyelvtörténete. Budapest 1933. — *Schlitt*: Die Mundart von Szakadát. Debrecen 1938.

A német nyelvjárástérkép feladatai és tanulságai.

A magyarországi német nyelvjárásoknál a német SA-ra egészen sajátos feladat vár, az t. i., hogy mintegy kiegészítse a történelmet ott, ahol ez a telepések származását, őshazáját illetőleg nem tud felvilágosítást nyújtani. A magyarországi német nyelvtudósokat ugyanis már hosszú évtizedek óta élénken foglalkoztatja a hazai német nyelv-szigetek eredetének és nyelvjárásaik keletkezésének problémája, főleg azóta, amikor *Petz Gedeon* a Junggrammatikusok hatása alatt felismerve az élőnyelv fontosságát, elsőnek hívta fel germánistáink figyelmét a hazai német nyelvjárások óriási jelentőségére. Az ő mesteri irányítása mellett csakhamar megindult és fellendült a német nyelvjáráskutatás. (V. ö. Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. *Petz Gedeon*.) Minthogy azonban a településtörténeti adatok legnagyobb részt még felderítésre várnak, a nyelvjárás faji jellegének, hovatartozandóságának a megállapításával igyekeztek nyelvtudósaink a nyelv-szigetek őshazájára vonatkozólag következtetéseket tenni. Ez a törekvés, hogy t. i. a nyelvjáráskutatás mintegy pótolja a hiányos történelmi adatokat a telepések származási helyét illetőleg, csakhamar nagy-szerű eredményekre vezetett. A század elején (1905) ugyanis két erdélyi nyelvtudós, *Scheiner András* és *Schullerus Adolf* tanulmány-utat tett Németországba, a moselfrank-vidékre és Luxemburgba, hogy az ú. n. erdélyi „szászok“ tájszólását az ottani dialektusokkal a helyszínen egybevesse. (Azt, hogy az erdélyi németség nyelvjárása tulajdonképpen nem szász, hanem nyugati középfrank dialektus, már a múlt század derekán (1845) mutatta ki *Marienburg*.) Minél közelebből vették szemügyre az említett vidékek nyelvjárásait, annál több egyezést és rokonságot fedeztek fel az erdélyi német tájszólás és a moselfrankvidéki, ill. luxemburgi dialektus között. A nyelvjárasi egyezések határvonalai pedig többé-kevésbé

azon terület határvonalának is tekinthetők, amelyről a telepéseknek származniok kellett. Önként kínálkozott tehát az a feltevés, ill. következtetés, hogy az erdélyi némettség hazája nem Szászország, hanem Luxemburg és a moselfrank-vidék. Arra vonatkozólag, miért nevezték el őket mégis szászoknak, először azt felelték nyelvtudósaink, hogy a Luxemburgból és moselfrank területről származó telepések vándorútjukon hosszabb ideig tartózkodtak Szászországban. Ezzel szemben *Huss Richárd* sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a luxemburg-moselfrank telepítést megelőzően voltak már Erdélyben német bányamunkások Közép-Németországból. Ezek kapták először a *Saxones* nevet, mely aztán átment a később betelepült frankokra is.⁴⁴ Ugyanilyen általánosítással nevezték el a hazai németeket sváboknak, holott tudjuk, hogy a telepéseknek csak igen jelentéktelen része jött Schwabenlandból, Württembergből.

Amit a két, ill. három nyelvtudós akkor tisztán nyelvészeti úton állapított meg, azt azóta már történeti adatok is igazolják. *Huss* ugyanis Kölnben ráakadt egy a XIII. századból ránkmaradt levélre, melyben egy erdélyi telepes értesíti otthonmaradt rokonát, hogy az a bizonyos 800 kölnvidéki telepes-család szerencsésen megérkezett Erdélybe és jól érzi magát.⁴⁵ Bizonyára nem ők voltak az egyetlen moselfrank telepescsoport Erdélyben. A hat századdal ezelőtt bevándorolt erdélyi némettség nyelvjárásának a tanulmányozása tehát történelmi ismereteink revideálását, kikorrigálását sürgeti, amennyiben az erdélyi „szászok“ őshazájául — minden tradíció ellenére is — Szászország helyett *Luxemburgot és a moselfrank vidéket* jelölte meg.

Még ennél is nagyobb sikereket vár a nyelvtudomány az évszázadokkal később, a török hódoltság után keletkezett német nyelvszigetek tanulmányozásától. Ezért egymásután kezdik összehasonlítani a magyarországi német telepek nyelvjárásait a németországi nyelvjárásokkal, hogy ezáltal a kérdéses nyelvjárást Németország valamely kisebb területére lokalizálják, azaz, hogy megkeressék azt a területet, ahol a szóbanforgó nyelvjárásnak legalább az alapsajátságai fellelhetők.

⁴⁴ *Huss Richárd*: Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása. Budapest 1913., 5. és 29. ll.

⁴⁵ *Huss* erről a leletről 1927 tavaszán számolt be a germánisták regensburgi kongresszusán.

Ily módon elsőnek *Müller József* vonja meg a franzföldi német nyelvjárás főbb határvonalait és tisztán nyelvészeti alapon *Karlsruhe* vidékét jelöli meg a franzföldi telepések őshazájaként.⁴⁶ *Fischer Hermann* pedig a szatmármegyei német nyelvjárását lokalizálja a felsősváb *Aulendorf* községbe.⁴⁷ Azóta *Vonház István* feldolgozta a telepítés történelmi adatait s így a nyelvészeti alapon vont következtetés történelmileg ellenőrizhető.⁴⁸ A telepések származási adatai alapján készült térkép szerint a szatmármegyei német telepések valóban Württembergből rekrutálódtak, mégpedig *Biberach* és *Ravensburg* környékéről.⁴⁹ *Aulendorf*, ahova *Fischer* a szatmármegyei német tájszólást lokalizálta, éppen e két vidék érintkező pontján fekszik.

Az őshazának történelmi adatok híján nyelvi alapon történő felkutatását nagyban előmozdította és jelentékeny mértékben megkönnyítette a *Wenker-féle Sprachatlas*. Míg ugyanis a régi nyelvjárástérképek — amilyen pl. *Fischer: Schwäbischer Sprachatlas-a* — jobbára csak a legfőbb nyelvjárási határvonalakra szorítkoztak, addig *Wenker Sprachatlas-a* kiterjeszkedik a hangtanés alaktanra úgyiszlván minden lényeges sajátóságára.

Felvetődik most már a kérdés, mennyiben tekinthető a nyelvjárás kutatás a történelem kiegészítőjéül. Megbízhatók-e a nyelvjárásból a telepések származására, őshazájára vonatkozólag levont következtetések? Hagyatkozhatunk-e ezekre a tisztán nyelvi alapon vont megállapításokra ott, ahol történelmi adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre? E kérdés eldöntésénél természetesen csak azok a nyelvszigetek jöhetnek tekintetbe, ahol a telepések származási helyeiről részletes kimutatás tájékoztat bennünket. Ha e telepek dialektusait összevetjük a származási adatok alapján megrajzolható terület nyelvjárásaival, meglepő és felette tanulságos eredményekhez jutunk. „Itt a nyelvtudomány minden megállapítását a történelmi adatok ellenőrzik és amit itt az eredet teljes ismeretéből és a nyelvi jelenségek tanulságaiból, mint plausibilis elvi eredményt leszűrhetünk, alkalmazhatjuk mindazon nyelvszigetekre, amelyeknek eredetét nemcsak hogy nem ismerjük,

⁴⁶ *Müller J.*: A franzföldi német nyelvjárás. Budapest, 1901. 26. l.

⁴⁷ *Fischer H.*: Die Schwaben in der Grafschaft Szatmár. Württembergische Jahrbücher für Statistik und Landeskunde. 1911. 32—33 ll.

⁴⁸ *Vonház I.*: A szatmármegyei német telepítés. Századok, 1914.

⁴⁹ *Vonház I.*: A szatmármegyei német telepítések. Pécs, 1931. 31. l.

hanem ahol a történelem éppen a nyelvjáráskutatástól várja a segítséget az őshaza kiderítésére vonatkozólag.⁵⁰

Csak néhány példára kívánunk itt rámutatni. A *Deutsche Dialektgeographie* 3. számában jelent meg *Böhmer Emil: Sprach- und Gründungsgeschichte der pfälzischen Kolonie am Niederrhein* c. munkája.⁵¹ Egy alnémet környezetbe szorult, három helységről álló felnémet nyelvszigetről van szó, Cleve hercegségtől délkeletre. Böhmer a dialektgeografia segítségével igyekezett az őshaza kérdését megoldani és arra a meglepő eredményre jutott, hogy az 1741—43-ban települt 3 helység nyelvjárása a *Kusel*-vidék (Bajor-Pfalz) dialektusához áll legközelebb, holott a telepések legnagyobb része *Simmern* és *Kreuznach* közvetlen környékéről verődött össze. Kusel pedig jelentékenyen délebbre fekszik, mint a származási adatok alapján megrajzolt terület. Itt tehát olyan kiegyenlítődéssel állunk szemben, midőn a telepítési adatok szerint két jelentékenyebben eltérő nyelvjárás úgy keveredett össze, hogy jellegzetes ismertető vonásai egy olyan harmadik terület tájszólásával mutatnak feltűnő egyezést, ahonnan a kolóniába senkisémm érkezett. Csodálkozásunk csak még fokozódik, ha meggondoljuk, hogy ez a harmadik terület egyáltalán nem is esik a simmerni és kreuznachi nyelvjárások érintkezési vonalába.

Schirmunski Viktor a Néva-vidéki (oroszországi) német nyelv-szigetek vizsgálódásánál a következő tételt állítja fel: Van két nyelvjárás: *A* és *B*. Ezek befolyásolják egy harmadiknak (*C*) alakulását. *A*-nak nyelvi sajátosságait jellemzik a_1, a_2, a_3, a_4 stb. *B*-nek jellemző sajátosságait pedig b_1, b_2, b_3, b_4 stb. adják. Az újonnan keletkezett harmadik (*C*) egyesíti magában a_1, b_2, b_3, a_4 sajátosságokat. Ugyanakkor lehetségesnek tart egy olyan *X* határnyelvjárást, mely valahol *A* és *B* között foglal helyet és történetesen ugyanazokat az elemeket (a_1, b_2, b_3, a_4) egyesíti magában, mint a keletkezett *C* nyelv-sziget tájszólása, pedig *X*-ből *C*-be egyáltalán nem jött egy telepes sem.⁵²

Az itt elmondottakat szóról-szóra vonatkoztathatjuk a szatmármegyei németség nyelvére. Vonház szerint — amint föntebb

⁵⁰ *Schmidt H.*: Akadémiai Székfoglaló előadás. Kézirat.

⁵¹ Marburg. Elwertnél. 1909.

⁵² *Schirmunski V.*: Deutsche Mundarten an der Newa. Teuth. III. 2/3. 153—165. ll.

láttuk — a telepeseket két körzet szolgáltatta: *Biberach (A)* és *Ravensburg (B)*. Mostani nyelvjárásuk (*C*) legszűkebb őshazájául Fischer mégis *Aulendorf*-ot (*X*) jelöli meg. Ez a helység éppen a biberachi és ravensburgi körzet érintkező pontjára esik. A kolónia nyelvjárása tehát nagyjából ugyanolyan összetételű, mint Aulendorfé (*X*), ahonnan a kolóniába a telepítési adatok szerint mindössze egy telepes család jött. A schema tehát, melyet Schirmunski csak általánosságban elvi alapon mint lehetőséget állított fel, a nélkül, hogy azt adott, konkrét esetre vonatkoztatta volna, oly híven ráillik a szatmári kolónia nyelvjárására, mintha csak erről formulázta volna meg tételét.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Nagy Frigyes létesítette (1780—90) sváb kolóniát sem a kulmi és thorni körzetben. A tizenhárom helységet számláló kolónia alnémet és lengyel környezet közé szorult. Törzslakossága 1265 württembergi és 101 baden-durlachi bevándorolt telepescsaládból került ki. A kolóniában ma uralkodó nyelvjárásban a durlachi sajtások messze túlhaladják a sváb elemeket. Tisztán nyelvi úton téves eredményre jutnánk, mivel kétségtelenül *Durlach*ban keresnők a telepések többségének őshazáját. Itt tehát a történelem nem támasztotta alá a nyelvjárásból leszűrt eredményt, hanem ellenkezőleg helyesbítette azt.^{52a}

Óvatosságra inti a nyelvjáráskutatókat *Schmidt H.* megállapítása is. A verbászi nyelvjárás sajtásai és szókinca a Pfalz északnyugati részébe utalnak, Kirn a. d. Nahe vidékére, holott a rendelkezésünkre álló származási adatok szerint Verbászra zártabb tömegekben csak a déli és nyugati Pfalzból jöttek telepések.⁵³ Az arányoknak ezt a szokatlan eltolódását Schmidt a délmagyarországi kutatásainál is tapasztalta pl. Temesgyarmatnál, ahol a lakosság jelentékeny többsége (kb. 80%) az őshazának vélt területen kívül eső vidékekről ered.⁵⁴

Ily előzmények után megvizsgáltam, hogy e rendkívül jelentős elvi kérdés eldöntéséhez vagy legalább is megvilágításához minő adatokat, bizonyítékokat szolgáltatt a dunakömlödi, ill. németkéri nyelvsziget, ahol a telepesekről (együttvéve közel 250 családról,

^{52a} *Erhardt Rolf* Die schwäbische Kolonie in den Kreisen Culm und Thorn. Marburg 1920.

⁵³ *Schmidt H.*: Lautlehre der rheinfr. Ma. von Verbász. Zfd. Ma 1911. évf. 100. l.

⁵⁴ Magyar Nyelv 1924. évf. 170. l.

1100 személyről) pontos és részletes származási adatok állnak rendelkezésünkre.⁵⁵ Azoknak a nyelvi kritériumoknak a segítségével, melyek alapján a dialektus könnyen lokalizálható, lépésről-lépésre megállapítottuk, hogy a könyvhöz mellékelt nyelvjárás-térképek az eredeti német nyelvterület mely részét jelölik meg a dunakömlödi, ill. a németkéri nyelvjárás őshazájául, vagy helyesebben, melyik az a terület, amelynek nyelvjárásában megtaláljuk a két szóbanforgó nyelvjárás sajátosságait. Ily módon a dat / das, eis / is. p / pf és st / št határvonalak a dunakömlödi nyelvjárást négy vonal közé szorították. Az így nyert négyszögű területet a következő városokat összekötő vonal zárja be: *Saarluis, St. Goar, Mainz, Klingenburg, Heidelberg, Rheinzabern*. Egyéb nyelvjárási sajátosságok figyelembevételével az így nyert területet még jobban összeszűkítjük és így a kömlödi nyelvjárás őshazájául azt a szűkebb területet jelölhetjük meg, melyet a következő városok határolnak: *Saarluis, Wädern, Baumholder, Landstuhl, Pirmasens, Bitsch, Saargemünd és Forbach*. Ha pedig a nyelvi úton meghatározható legkisebb területet keressük, melyet már úgyszólván alig szel át nyelvjáráshatárvonal, ezt a *Zweibrücken, Saarbrücken* és *Ottweiler* városok alkotta háromszög adja meg. Ennek a háromszögnek a nyelvjárásával mutatja tehát a kömlödi nyelvjárás a legtöbb rokonságot. Ha tehát a nyelvjárásból akarnánk a kömlödi telepések őshazájára vonatkozólag következtetéseket vonni, úgy ezt a háromszöget jelölhetjük meg e nyelvsziget őshazájául. A telepéseknek következésképpen innen kellett rekrutálódniuk.

Amikor 1933 nyarán hosszabb tanulmányút során végigjártam Németország mindazon helységeit, ahonnan a telepítési kimutatás szerint Kömlödre telepések jöttek és ott a helyszínen összehasonlítottam jelenlegi nyelvjárásunkat az egyes származási helyek nyelvjárásával, igen érdekes tapasztalatok szerzésére kínálkozott alkalom. Sok helységben csak kevés egyezés mutatkozott. De amint Lotharingia északi részébe, továbbá a Saarvidékre és a Pfalzba léptem, egyre nagyobb lett a hasonlatosság. Arról a merész reményről, hogy a kömlödi nyelvjárás tökéletes mását bárhol is megtaláljam, természetesen eleve letettem. Erről szó sem lehetett.

⁵⁵ *Schilling Rogér: Dunakömlöd és Németkér telepítés-, nyelv- és népiségtörténete. Budapest, 1933.*

Ezért lepett meg az, amire Bexbachban akadtam. Első pillanatban szinte hihetetlennek tűnt fel, hogy ekkora egyezés, aminőre akadtam, egyáltalán lehetséges legyen. Kértem a polgármestert, ajánljon nekem egy élénk memóriájú, értelmes, sokirányú érdeklődésű, öreg embert nyelvjáráskutatási és néprajzi tanulmányaimhoz. Ajánlott is egy 81 éves földmívest *Hennes János* személyében. Míg elküldött érte, beszélgettünk. Felette csodálkozott, hogy a kolóniában még ma is beszélnek németül. Az újságok téves híradásai nyomán ugyanis azt gondolta, hogy a magyarországi német nyelvszigetekben már rég kiveszett a német szó. Kíváncsian érdeklődött tájszólásunk után. Dialektusra fordítottuk tehát a szót. Mindegyikünk a maga dialektusában beszélt. Egyik nagyobb szemeket meresztett mint a másik. Kiejtésünk bámulatosan egyezett. Majd elővettem a Wenker-féle mondatokat és kömlődi tájszólásba kezdtem őket átültetni. Kértem, ellenőrizzen és javítsa ki, ahol eltérés mutatkozik. Csak nem szólt bele. Annyit mondott csupán, hogy pontosan úgy ejtem, mintha helybeli születésű volnék. Az öreg Hennes bácsi segítségével aztán gondosan felvettem fonetikai írással az összes mondatokat. Ezek, valamint az 1876-i nyelvjárásfordításról készült fotokópia (az eredeti a marburgi Sprachatlas-Institutban) csak még jobban megerősítették rendkívül tanulságos megfigyeléseimet. A 40 mondatból alig néhány szónál (kb. 10-nél) mutatkozott kisebb-nagyobb eltérés. A helyszíni összevetésből tehát kiderült, hogy a kömlődi nyelv-sziget mind nyelvjárás, mind pedig népi szokások tekintetében rendkívül közel áll Oberbexbach-hoz, közelebb, mint bármely más helységhez. Laikus ember mindenesetre azt következtetné ebből, hogy a kömlődi telepések mind Bexbachból kerültek ki. Lássuk mármost, mit mond a történelem. A telepítési akták kínosan pontos kimutatásai szerint a Kömlődre telepített 154 családot, akikhez rövidesen még 10 család jött, Németországnak nem kevesebb, mint 106 különböző helysége szolgáltatta. Zártabb tömegekben Trier vidékéről, a mai Bajor-Pfalzból, Luxemburgból, Lotharingiából és Bádénből jöttek telepescsaládok. Mégpedig a trieri érsekség 22 helységéből 35 család, a luxemburgi hercegség 10 helységéből 20 család, Német-Lotharingia 12 helységéből 20 család, a nassauai hercegség 5 helységéből 14 család, a Nassau-Saarbrücken grófság 5 helységéből 6 család, a Közép-Pfalz 6 helységéből 6 család, a Pfalz-Zweibrückeni fejedelemség 5 helységéből

6 család, a pfalzi választófejedelemség 3 helységéből 8 család, a Leyen-grófság 4 helységéből 8 család, a Siegen-grófság 1 helységéből 2 család, a rajnai grófság 4 helységéből 8 család, a hesseni hercegség 4 helységéből 4 család, a bádeni örgrófság 5 helységéből 10 család, Baden—Durlach 3 helységéből 3 család, Ritterschäfisch(?)—Baden 2 helységéből 5 család, a mainzi érsekség 3 helységéből 7 család, a würzburgi püspökség 3 helységéből 3 család. Ezekon kívül egy-egy család jött a Montfort-grófságból, Svábhonból, Hanauból, Felső-Pfalzból, Poroszországból, Német-Sziléziából és a bambergi püspökség területéről.

Mivel a provinciák legtöbbjének, mint egységes zárt területnek megvolt és megvan a maga külön dialektusa, azért a tarka összetételű kolóniában a legkülönbözőbb heterogén nyelvjárások képviselői kerültek egymással szembe. Ma már szinte el sem tudjuk képzelni, micsoda nevetséges nyelvegyveleg uralkodhatott Kömlődön közvetlenül a telepítés utáni időkben. A telepések csak nehezen tudták egymást megérteni, kölcsönösen megtréfálták s gúnyolták egymást. Amint a telepítési kimutatásból láthatjuk, szép számmal akadtak a telepések közt ripuari- és moselfrankok is. Az ő nyelvüket lehetett legnehezebben megérteni. Nekik kellett tehát elsősorban feladniok a középnémet köznyelvtől elütő nyelvi sajátságait s lassankint legalább nagy vonásokban magukévá tenniök a saarvidéki és pfalzi telepések rajnai frank nyelvjárását. A pfalziak ugyanis természetüknél fogva szinte predestinálva voltak a vezetőszerepre; ők voltak a legönérzetesebbek, a hangadók. Ha politikailag nem is volt a Pfalz akkor oly egységes, mint ma, nyelvileg azonban meglehetősen zárt egységet alkottak a saarvidéki, pfalzi telepések a leyeni-, siegeni grófság jobbágyaival, valamint a zwei-brückeni, nassauai és nassau-saarbrückeni hercegség alattvalóival. S habár ezek nyelvében is mutatkoztak jelentéktlenebb eltérések, nem szabad elfelejtenünk, hogy a nassauai Bexbachból (Dél nyugat-Pfalz) egymagából 57 telepes jött, akikhez néhány évvel később még néhány család csatlakozott. Ezek számát azonban nem ismerjük pontosan, mert nem mutatták ki őket. De tudomásunk van róla, hogy az ittlévő telepések hívására és csalogatására több otthonmaradt rokon, testvér és ismerős szánta rá magát az újhazába vezető nagy útra. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a Bexbachból jött összes telepések létszámát kb. 70-re tesszük. Ezeknek a nyelve és szokásai természetesen tökéletesen azonosak

voltak. Így tehát nem csodálkozhatunk, ha a kisebb eltérést mutató szomszédokkal együtt mégis számottevő relatív többséget jelentettek a többi számtalan kisebb frakcióval szemben. Kizárólag ez a körülmény magyarázza meg a kömlődi nyelvjárás nagyfokú, mondhatnók, szinte csodálatos egyezését (kb. 90—95%-os) a bexbachi tájszólással. Látjuk tehát, hogy Bexbach kitörölhetetlenül rányomta sajátos bélyegét, jellegét az új nyelvszigetre és úgy szólván egymaga döntötte el annak nyelvét és szokásait. Tisztán nyelvi alapon tehát magát Bexbachot kellene a kömlődi telepések őshazájaként megjelölnünk. De ez a nyelvjárásból az őshazára vont következtetés nem helytálló, mert a történelem tanúsága szerint a bexbachi telepések csak mintegy 10%-át tették az összes kömlődi telepéseknek.

Ezek után feleletre vár még egy másik kérdés: lehet-e a nyelvjárásból nyelvileg elnyomott kisebbségekre következtetni, azaz lehet-e a nyelvjárásból a telepések különböző összetételére következtetnünk.

A Dialektgeographia c. fejezetben annakidején kimutattam, hogy nyelvjárásunkban akadnak — bár csak elvétve — középfrank, ripuári és moselfrank elemek is. Pl. *jōn, sōn, šlōn, trōn, vōn* (jagen, sagen, schlagen, tragen, Wagen). Bexbachban a *jān, sān, šān, trān, vā(n)* alakok járvák. Ez a sajátosság, hogy t. i. ezekben az összevont szavakban az „a” orrhang előtt „o”-vá lesz, középfrank területre utal, Luxemburg és a moselfrank vidékre. Ugyancsak a Saarbrücken-Ottweiler és Zweibrücken városok alkotta háromszögön kívül eső területre utal az a körülmény is, hogy a *kfn. ou*-nak orrhang előtt a kömlődi nyelvjárásban „o” felel meg: *řōm* (Baum), *rōm* (Raum), *sōm* (Saum), *trōm* (Traum) stb. Ilyen alakokra Alsó-Elzászban, de leginkább középfrank területen akadunk. Ezek az eltérő alakok csakis nyelvileg elnyomott kisebbségek nyelvjárásából eredhetnek, melyek az új dialektus kialakulásánál egyébként háttérbe szorultak és nem igen jutottak szóhoz. Legfeljebb néhány nuance-jelenség őrzi emléküket. Ezekből a sajátosságokból még a telepítési adatok ismerete nélkül is joggal következtethetnők, hogy Kömlőd törzslakossága közt luxemburgi, triervidéki telepéseknek is képviselve kellett lenniök, még pedig elég tekintélyes számban, annál is inkább, mert a tapasztalat és a tudományos nyelvjárás kutatás tanúsága szerint a középfrank csak nagynehezen tudta befolyását érvényesíteni az új nyelvjárások

kialakulásánál, úgyannyira, hogy a moselfrankok akkor sem tudták nyelvjárásukat a kolóniára ráerőszakolni, ha mindjárt túlnyomó többségben voltak is.⁵⁶ És ha ennek ellenére a kömlődi nyelvjárásban mégis ki tudunk mutatni középfrank elemeket, joggal következtethetjük, hogy a középfrank telepések nem lehettek jelentéktelen kisebbségben. A tisztán nyelvészeti úton vont következtetést a jelen esetben a hagyomány is alátámasztja, amely két dülönévben állított emléket a luxemburgi telepéseknek: Oberdorfer—Luxemburger Gewann és Bölskeer—Luxemburger Gewann.⁵⁷ (Bölske Kömlőddel szomszédos helység neve.)

Lotharingiai telepésekre enged következtetni egy kiveszőfélben lévő sajtáság: e szórványosan *j*-vel ejtett helyhatározószók: *juna*, *joṽa*, *jaus*, *jin*: *hie unten*, *hie oben*, *-aussen*, *-innen* helyett.⁵⁸ E kiejtémód mellett már csak egy-két család tart ki, azoknak is jobbára csak legidősebb tagjai, egyébként a *huna*, *hova*, *haus*, *hin* alakok dominálnak.

Éppen így lotharingiai telepések öröksége a *sollen* és *wollen* segédigéknél az ind. praes. pluralisában mutatkozó ingadozás. Nyelvjárásunkban egyaránt használatos a *volə* és *velə*, valamint a *solə* és *selə* változatok. A Pfalzban *volə* és *solə* alakok járják. A *velə* és *selə* alakok pedig *saarvidéki* és *lotharingiai* ejtést örökítettek meg.

Hogy Kömlődre a telepésekkel *felsőnémet* elemeknek, *felsőfrankoknak* (észak elzásziaknak és középbádenieknek) is kellett jönniök, azt kétségtelenné teszi az *-l* kicsinyítő képző. Kömlődön a kicsinyítés általában *-chen* képzővel történik, de szép számban telálunk *-l* képzős diminutívumokat is: Bank > *penŋl*, Barbara > *pervl*, Garten > *kęrtl*, Gretchen: *krēdl*. Kätchen: *Khetl*, Korb > *khęrvl*. Ezek a diminutívumok az itt közölt formában csaknem kivétel nélkül mind fellelhetők *Nyugat-* és *Észak-Elzászban*, továbbá *Badenben Rastatt* vidékén.⁵⁹ A felsorolt szavaknál a köm-

⁵⁶ Schmidt H.: M. Ny. 1924. évf. 170. l.

⁵⁷ Schilling: i. m. 6. sz. képmelléklet és a 73. l.

⁵⁸ E két utóbbi sajtáság ma is tartja magát a zombolyai, csenei és nickyfalvai nyjokban. V. ö. Schmidt H.: Ung. Rundschau 1914; 676. l.

⁵⁹ Martin—Linhart: Elsässisches Wörterbuch I—II. kt., továbbá Wasmer: Wortbestand der Ma von Oberweier. Zfd Maa. 1916. és Wrede: Die Diminutiva im Deutschen. DDG. I. Marburg. 1908. 57—59. §§. Az *l* képző kfn. -lí(n)-re megy vissza, melyből az *î* apokopalódott, még mielőtt diphthongussá válhatott volna. DDG. I. 58.

lődi nyelvjárásban nem képeznek diminutívumot *-chen* képzővel, legfeljebb *l + chen*-nel: pl. *klekltχə, kęrtltχə*. A kömlődi nyelvsziget szókincese jóval bővebb és változatosabb, mint azon vidéké, melyet nyelvi úton a kolónia őshazájául jelöltünk meg, mivel nemcsak annak a vidéknek a szavait és kifejezéseit találjuk meg benne, hanem a nyelviileg elnyomott, számottevőbb kisebbségek szókészlete is fellelhető benne kisebb-nagyobb mértékben. A szókinces alapján joggal következtethetünk Elzász-Lotharingiára és némileg Badenre is. A luxemburgi és moselfrank szókészletnek csak igen gyér nyomai mutathatók ki a kömlődi nyelvjárásban.

Tisztán a nyelvjárás alapján tehát a kömlődi telepések következő összetételére lehet következtetni: legnagyobb többségben a pfalziaknak kellett lenniök; mint elnyomott kisebbségek szerepelnek a lotharingiaiak, északelzásziak, középbádeniek, továbbá a luxemburgiak és moselfrankok (triervidékiek).

Lássuk mármost a történeti adatok alapján, hogy a telekrendezés után 1788-ban nyelvjárás szempontjából hogyan oszlottak meg a kömlődi telepések. Luxemburgi volt 78 személy, moselfrank 268, rajnai frank 271, felsőnémet (alemann) 138, egyéb kb. 20, összesen 765 személy. A telepések relatív többsége tehát a rajnai frank nyelvjárást beszélte. Nyomban utánuk a moselfrankok következtek. A telepések halálozása és elvándorlása következtében előállhatott ugyan az a helyzet is, hogy a moselfrankok voltak viszonylagos többségben. Sőt, ha a luxemburgiakat is közéjük számítjuk, akkor meg egyenesen fölényes többséget alkottak a rajnai frankokkal szemben. Ha a rajnai frankok csoportján kívül álló telepések (494) nyelvi szempontból egységes egészként álltak volna szemben a rajnai frankokkal, akkor talán azok nyelve kerekedett volna felül, de így, mivel ez a 494 telepés több nyelvjárás között oszlott meg, a rajnai frankok nyelve került ki győztesen abból az évtizedeken át tartó kemény harcból, melyet a kolónia egységes nyelvjárásáért vívtak, míg végre sikerült a győztes nyelvjárásnak a különböző heterogén elemek elűtő nyelvi sajátosságait magába olvasztani. Tüzetes vizsgálódás után tehát nagy általánosságban kimondhatjuk, hogy a jelentékenyebb, számottevőbb kisebbségek mindegyikét ki lehet mutatni a kömlődi nyelvjárásban.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy milyen tanulságokat szolgáltat *Németkér*, amelynek részletes telepítési adatai szintén rendelkezésünkre állnak.

Főbb vonásokban a kéri nyelvjárás a következő városokat összekötővonallal határolt terület tájszólásával mutat rokonságot: *Frankfurt, Saalmünster, Lohr, Klingenburg*. Ha azonban a nyelvi alapon megállapítható legszűkebb területet keressük, melyet már nyelvjáráshatárvonal alig szel át, úgy a kéri telepések legszűkebb őshazájának Aschaffenburg vidékét kell tekintenünk, mégpedig az Aschaffenburgtól északkeletre elterülő vidéket, hol a következő helységeket találjuk: *Geisselbach, Hösbach, Jakobstal, Laufach, Schimborn, Schnepfbach, Schöllkrippen, Sommerkahl* és *Wiesen*.

Nyelvileg elnyomott kisebbségeket itt nem tudunk oly határozott formában kimutatni, mint Kömlődön. A kéri nyelvjárás ugyanis egységesebbnek bizonyult, mint a kömlődi. Mindössze csak néhány olyan sajátság merült fel, melyek nem illeszthetők bele az őshazául megjelölt terület nyelvjárásába. Ezek a sajátságok ugyan arra engednek következtetni, hogy Kérre az említett területen kívül eső vidékekről származott telepések is jöttek, de mivel következtetésünk csak egy-két nyelvi sajátságra támaszkodik, nem óhajtunk e megállapításoknak különösebb súlyt tulajdonítani.

Az őshazaként megjelölt területen a kicsinyítő képző többese azonos az egyesszámmal (Bäumchen). Kéren azonban a plurális *-cher*, ill. *-jer* alakot tüntet fel. Ez a tény a Pfalzba és a moselfrank területre utal. A *sein* ige ind. praes. plur. 1. és 3. sz. a kéri dialektusban *sain*-nak hangzik, míg az őshazául megjelölt területen *sen* járja. A *sain* változat az őshazától jóval nyugatabbra, főleg Mainz vidékén, aránylag elég nagy területen használatos. Würzburg-vidéki telepésekre a *sagen* ige part. perf.-ából lehetne talán következtetni. Kéren *ksocht* (gesagt), az őshazában többnyire *ksüt* dominál, de kis területen ismerik a *ksüt* alakot is. A *gsogt* változatra csak *Rieneck, Lohr* és *Stadtprozelten* városoktól keletre eső vidéken akadunk, Würzburg, Karlstadt, Gemünden és Hammelburg vidékén, le egészen a württembergi határig.

Ha most ezekután elővesszük a kéri telepések származási listáját, vagy a származási helyekről készült térképmellékletet (II.), azt látjuk, hogy a kériek ősei rendkívül széteső területről verődtek össze. Zártabb tömegekben Aschaffenburg vidékéről jöttek kb. 130-an. Ezek közül 90 esik a kéri nyelvjárás legszűkebb hazájának bizonyult területre, **Jakobstal, Sommerkahl** stb. helységekre, 40 pedig Fulda, Hammelburg és Würzburg vidékére. Baden 28, Elzász-Lotharingia 38, a Pfalz 19, a Saarvidék 11 telepest adott

Kérnek. Mainz, Stromberg, Simmern és Coblenz vidéke kb. 60 telepessel növelte Kér törzslakosságát. Győztesként annak a 90 telepese nek a nyelvjárása került ki az egységes nyelvjárásért folytatott küzdelemből, akik néhány szomszédos helységről, egyébként teljesen zárt és egységes vidékről származtak. Nem alkottak ugyan abszolút többséget, de mivel a többiek nagyon széteső, nyelvileg egymástól nagyon elütő vidékekről eredtek, az ő tájszólásuk honosodott meg a kolóniában. A többiek jelentéktelen kisebbségeként ezekkel szemben teljesen háttérbe szorultak és alig gyakoroltak befolyást a kolónia új nyelvjárásának kialakulására, úgy, hogy csak erőltetve lehet a nyelvjárásból rájuk, mint nyelvileg elnyomott kisebbségekre következtetni. Schmidt Henrik rendkívül találó megállapítását tehát a németkéri nyelvjárás sokkal nagyobb mértékben igazolja, mint a kömlődi: „A nyelvtudomány *nem tud* egy nyelvvegyületet úgy elemeire bontani, mint a kémia, hogy minden egyes elemet ki tudna mutatni és *nem tud* az új nyelvjárás kialakításában résztvevő minden ember vagy csak minden csoport származására következtetést vonni. A nyelvtudomány csak azt tudja megmondani, hogy *milyen nyelvjárási sajátság* győzött, de hogy mi volt az, amit a győző elnyomott és veszni kényszerített, az homályban marad előtte.”⁶⁰

Említettük, hogy a kömlődi nyelvjárás mily feltűnően egyezik a bexbachival, mintha csak Bexbachot ültették volna át magyar talajba. Németkér nyelvjárása a származási helyek közül leginkább *Jakobstallal* mutat nagyfokú hasonlatosságot, de megközelítően sem akkorát, mint Kömlőd és Bexbach. Jakobstalból a telepítési akták kimutatása szerint Kérre 33 telepes jött. Nem nagyon tévedünk, ha ezt a számot a pótbeszivárgásokat tekintetbe véve, kb. 50-re emeljük fel. Ugyanakkor a szomszédos Sommerkahl 19 telepest szolgáltatott Kérnek a hivatalos kimutatás szerint. Ezt az adatot az anyakönyvi bejegyzések alapján szabad talán 30-ra korrigálnunk. Az új nyelvjárás kialakulására gyakorolt hatás szempontjából azonban Sommerkahl mégis messze lemarad Jakobstalt mögött. A két szomszédos község nyelvjárása ugyanis meg lehetően különbözik egymástól. Nagy általánosságban tehát kimondhatjuk, hogy nyelvi szempontból *Jakobstalt* adta meg a németkéri nyelvszigetnek az uralkodó jelleget, bár messze nem

⁶⁰ Schmidt H.: Magyar Nyelv. 1924. 170—171 ll.

oly nagy mértékben, mint ezt Kömlődnél tapasztaltuk. Néprajzi szempontból Jakobstal és Sommerkahl között jóval kevesebb eltérés mutatkozik, mint tájszólásukban, ez a magyarázata annak, hogy népi szokások szempontjából jelentékenyen nagyobb hasonlatosságot mutat Németkér az említett két származási hellyel, mint nyelvi téren. Csak egy-két érdekesebb mozzanatra szeretnék itt rámutatni addig is, míg a két nyelvsziget néprajza keretében ennek részletesebb kifejtésére alkalom nyílik.

A németkériek sokkal muzikálisabbak, mint a kömlődiek. Valahogy egészen különös ének- és zenetalentummal megáldott község. A kerületi ének- és zeneversenyeken a győzelmi pálmát mindig ők viszik el. Mikor ennek oka iránt érdeklődtem, azt felelték, hogy a hagyomány szerint Kér első telepesei csupa muzsikus családokból kerültek ki. Kömlőd és Kér telepítéstörténetében (134. l.) ezzel kapcsolatban 1932-ben ezt írtam: „A kériek különös zenei érzékkel rendelkeznek, ha nem is fogadjuk el azt, amit a faluban élő hagyomány tart, hogy t. i. csupa muzsikus család települt meg Kéren.“ A következő év nyarán végigjártam többek közt a kéri telepések származási helyeit is. Mikor a jakobstaliak ének- és zenei kultúrája felől érdeklődtem, tanítójuk legnagyobb meglepetésemre ezt felelte: „énekelni és zenélni mi tudunk legjobban az egész körzetben. Minden versenydíjat mi nyerünk meg. Jakobstalnak — bár nincs háromszáz lakosa sem — van két dalárdája és két zenekara. A világháború előtt még minden férfi legalább egy hangszeren játszott, igen sokan kettőn, többen hármon is. Most, a háború után kissé rosszabbodott ugyan e téren a helyzet, de azért veretlenek vagyunk ma is.“

Ha valaki Kömlőd után megtekinti Németkért, rögtön szemébe ötlük egy kiáltó különbség: Kéren az utcákat gyümölcsfák szegélyezik, a nélkül, hogy lelopnák róluk az érett termést. Kömlődön még a zárt udvarokból is lábakel a féligérett gyümölcsnek. Ezt a szokásukat is az őshazájukból hozták a kériek ősei. Nem kis csodálkozásomra ugyanis gyümölcsfasort fedeztem fel a Sommerkahlba vezető országút mentén néhány száz méterre a falu lakott részén kívül. Sommerkahl egyébként is híres gyümölcsstermőhely, Jakobstal kevésbé, mert magasabban fekszik és így nem minden gyümölcs érik be.

Kérdésemre, hogy van-e a jakobstaliaknak valami speciális megélhetési forrásuk, a tanító azt felelte, hogy egy nagyon keresett

burgonyafajtájuk szép jövedelmet biztosít nekik. Németkérről pedig Thiele 1833-ban ezt írja (Das Königreich Ungarn, I. 250. l.): „Kér burgonyájáról híres.“ Mindenesetre érdekes volna kinyomozni, nem ugyanazzal a burgonyafajtával tettek-e szert hírnévre a kériek is, mint őseik. Mintha csak magyar földbe ültették volna át Jakobs-talt!

Hogy mennyire determináló módon hatott *Bezbach* a *Kömlödi*, *Jakobstal* meg a *kéri* nyelvjárás kialakulására, kitűnik abból, hogy az intervocális *d*, *t*-hangok Kömlődön is, meg kéren is változatlanul tartják magukat, holott az őshazában — az egész rajnai frank területen ma általában mindenütt *r*-t ejtenek, csak kevés helyen találkozni az *r* fejlődési elődjével, a zöngés \bar{d} -vel (magyar *z*-féle hang).⁶¹ A $d, t > \bar{d} > r$ változás a rajnai frank területen csak a telepések elvándorlása után, valószínűleg a XIX. század első évtizedeiben ment végbe és terjedt el fokozatosan. A magyarországi német nyelvszigetek közül aránylag csak igen kevésben találjuk ennek a változásnak nyomát, pedig meglehetősen sok a rajnai frank eredetű kolónia. Eddig körülbelül tíz német nyelvjárásunkban mutatták ki ezt a jelenséget. Tanulságos lesz megjegyeznünk, hogy ezek csaknem kizárólag mind tolnamegyei községek és protestánsok; továbbá, hogy mindezek a nyelvjárások az *st/št* vonaltól északra eső területre (Hessenbe) utalnak, mint őshazára. (A *st/št* vonal Luxemburgból indul ki és Saarburg, Kirn, Simmern, St. Goar, Mainz, Darmstadt, Stadtprozelten Rothenburg városok érintésével előbb keleti, majd északi irányban halad. E vonaltól délre a szóközepén is *št*-t ejtenek: *fešt*, *pišt*: fest, bist.. E vonaltól északra eső területen változatlanul tartja magát a szóközépi *st*, akárcsak az irodalmi nyelvben. Legfeljebb *r*-után lett *št*-vé: *taršt* = Durst). Ezek a nyelvszigetek kivétel nélkül a XVIII. század elején keletkeztek. Ebből a tényből joggal következtethetjük, hogy a $d > r$ változás Hessenből indult ki és északkelet-délnyugati irányban hullámszerűen vonult át a rajnai frank területen, még pedig hosszú évtizedek leforgása alatt. Amikor tehát a rajnai-frank telepések elhagyták hazájukat (részben a XVIII. század első évtizedeiben, részben pedig a XVIII. század 60—80-as éveiben) ez a változás még csak csírájában volt meg nyelvjárásukban. Telepeseink ezt a csírákat magukkal hozták és itt kedvező körül-

⁶¹ V. ö. *Schilling R.*: DK és NK nyelvtörténete 100—104 ll.

mények esetén ki is fejlesztették. Úgy látszik azonban, hogy ez a fejlődési folyamat az új hazában sokhelyütt stagnálásba jutott és nem tudott mindenütt végbemenni, mert nyilván megszűntek működni a fejlődést elősegítő erők és hatások. Bár joggal felmerülhet itt a kérdés, hogy ugyanabban a vármegyében azonos körülmények és felszíni tagoltság mellett miért tudott végbemenni ez a változás a XVIII. század elején létesült hesseni eredetű községekben, és miért nem találjuk legkisebb nyomát sem a félszázaddal később települt pfalzi eredetű kolóniában, Kömlődön, vagy a szomszédos Németkéren, holott e két nyelvsziget telepesei legalább is 5—6 évtizeddel később hagyták el hazájukat, amikor ennek a változásnak az őshazában még előrehaladottabb stádiumban kellett lennie, mint a hesseniek kivándorlásakor. Vagy pedig oly lassan és későn jutott el e változás hulláma a Pfalz délnyugati részébe, ill. Aschaffenburg vidékére, hogy a kömlödi és kéri telepesek eljövetelkor még *in fieri*, még csírájában sem lett volna meg e változás? Nyelvtörténeti munkám megjelenésekor (1933-ban) e tény előtt mindenestre mint megoldatlan, súlyos probléma előtt álltam. Azóta azonban, hogy végigjártam a telepesek származási helyeit, szinte magától oldódott meg ez a rejtély — legalább is Kömlődre és Kérre vonatkozólag, ha a többi rajnai frank eredetű Kolóniára nézve ma is adósak maradtunk a magyarázattal. Ismételten rámutattunk már, hogy *Kömlődnek Bexbach*, *Németkérenek Jakobstal* adta meg a jelleget. Mindkét származási hely, mind Bexbach, mind pedig Jakobstal nyelvjárásában ma is hiába keressük az *r-t* az intervocalis *d, t* szerepében. Mindössze egy szóban akadtam e változás nyomára Oberbexbachban, a 26. Wenker-mondatban: *Hinter unserem Haus stehen drei Apfelbäumchen mit schönem roten Äpfelchen*. A *roten* szót a dialektusban ma Oberbexbachban így ejtik: *roré*. De nyilván ez is csak újabb fejlemény lehet, mert a múlt század 80-as éveiben, mikor Wenker tanítók útján felvettette a bexbachi tájszólást, még ebben a szóban is *t-t* találunk. (Az eredeti felvételtől fotókópiám van). Ugyanígy áll a helyzet a kériek származási helyeit illetően is. Az őshazában sokhelyütt végbement az említett változás, még *Sommerkahln*ban is, amely meglehetősen erősen hatott Németkére, de *nem ment végbe még ma sem* a Sommerkahltól 14 km-re fekvő *Jakobstalban* és még néhány más szomszédos helységben, amelyek szintén szolgáltattak telepeseket Kérnek. A döntő szót természetesen Jakobstal mondta

ki ebben a kérdésben, nem pedig az a néhány Jakobstallal határos származási hely, amelyekben e változás szintén nem ment végbe. Ezek a helységek már nem esnek arra a területre, ahol r váltotta fel az intervocális dentálist. Éppen Sommerkahl és Jakobstal között húzódik e jelenség határvonala szinte függőleges észak-déli irányban. Jellemző azonban, hogy Bexbach még a $d > r$ változású területen belül fekszik, ha mindjárt annak délnyugati sarkában is, ahol a zeg-zúgos határvonal már többé-kevésbé jelzi az ingadozásokat. Miért tudott Bexbach ellenállni e változásnak? Mivel tudott eddig gátat vetni a nagyarányú változás hullámainak, holott a környező helységek már sorra beadták derekukat? Miért nem tudtak még itt hatni e változást előidéző erők? Olyan kérdés ez, melynek eldöntésére szakavatottabb mesterek vannak hivatva. Mi itt csak azt sietünk örömmel megállapítani, hogy Kömlődre és Kérre vonatkozólag e probléma végérvényes megoldást nyert, amennyiben Bexbachról és Jakobstalról kiderült, hogy intervocális helyzetben ma is dentalis explosivát ejtenek. Ha most a telepesek összetételét vizsgáljuk, nagy általánosságban azt kell mondanunk, hogy kereken 300-an származtak arról a területről, ahol ma már végbement a $d > r$ változás, — 465 telepese származási helyén (őshazájában) pedig nem következett még be. A többség tehát még nem hozhatta magával e változás csíráját, következésképpen Kömlődnek már „a többség győz“ elve alapján is mentnek kellett volna maradnia ettől a változástól. De azért itt nem hallgathatjuk el azon meggyőződésünket, hogy, ha Bexbachban végbement volna is e változás, a bexbachi telepesek feltétlenül keresztül erőszakolták, ráoktrojálták volna az r -t a többiekre még akkor is, ha e tekintetben egyedül maradtak volna, t. i. annyira döntően befolyásolta Bexbach Kömlőd fejlődését. Kér törzslakosságát véve alapul e tekintetben, így alakulnak a számviszonyok: A 189 eredeti telepese közül 105 (tehát a többség) származott olyan vidékről, ahol az r változás azóta bekövetkezett és csak 83-nak az őshazájában tartja magát még ma is a d , ill. t intervocalis helyzetben. Itt tehát a kisebbségtől képviselt változat honosodott meg a nyelvjárásban. De az eddigi tapasztalatok alapján a valószínűség nagy látszatával el tudnók képzelni azt az eshetőséget is, hogy a jakobstali 40—50 telepese akkor is megőrizte volna a kéri nyelvjárás számára az explosiva ejtését, ha e pontban szemben találták volna magukat az összes többi telepessel, azaz, ha a többiek nyelv-

járásában kivétel nélkül mindenütt végbement volna a szóbanforgó fejlődési folyamat. Annyira determinálta t. i. Jakobstal Kér nyelvi fejlődését.

Még egy fontos jelenségre szeretnék itt rámutatni. Kömlőd és Kér dialektusa sokkal több egyezést mutat Bexbach, ill. Jakobstal mai dialektusával, mint a mult századvégi nyelvjárásfelvétellel. A magunk részéről csak sajnálni tudjuk, hogy Kömlőd és Kérre vonatkozólag nem állnak rendelkezésünkre a Wenker-féle mondatok a mult század végéről. Igen érdekes és tanulságos összehasonlításra nyujtana lehetőséget az őshaza és a kolónia nyelvjárásának párhuzamos fejlődését illetőleg.

A kompolti német nyelvjárás őshazájának meghatározása.

A magyarországi német nyelvjárások közül kétségtelenül egyik legérdekesebb a hevesmegyei *Kompolt* község nyelvjárása. Még 1926-ban hívta fel rá figyelmemet a kompolti Országos Magnemelésítő Intézet igazgatója. Már akkor is csak a negyven éven felüliek beszélték e tájszólást, de ők is szívesebben fordították magyarra a szót. A fiatalabb generáció úgyszólván már nemcsak hogy magyarul beszélt, de meg sem értette az öregek nyelvét. A nyelvjárás az első hallásra szinte érthetetlennek tűnik fel, annyira elüt a megszokott délnémetországi rajnai frank nyelvjárásoktól. Siettem felvenni a Wenker-féle mondatokat a tájszólásba átültetve, hogy legalább ily módon sikerüljön az utókor számára megmenteni ezt a kiveszőfélben levő tájszólást. De ez megközelítően sem bizonyult oly könnyű feladatnak, ahogy első pillanatban tán gondolni lehetett volna. Az egyes mondatok irodalmi német változatait kevésbé értették meg, mint a magyar fordításukat. Ezért aztán nem egy esetben előbb magyar nyelven kellett az egyes mondatok értelmét előttük kellőképpen megvilágítani, hogy aztán pontosan átültessék hamisítatlan kompolti tájszólásba. Ily módon sikerült is a mondatok legnagyobb részét felvenni, háromról (27., 30. és 31-ről) az előbb említett nehézségek és a rendelkezésre álló idő rövidegsége miatt — sajnos — le kellett mondanom.

A kompolti nyelvjárásnak egyik tán legjellegzetesebb saját-sága, hogy a *das, was, alles, es* szavaknál a Lautverschiebung nélküli *tat, wat, allet, et* változatokat használja. Das junge Kind pl. így hangzik a nyelvjárásban: *tât jong Khent*. Akkor e saját-ság alapján a kompolti nyelvjárást a hozzá sok tekintetben közelálló tolna-megyei *Szakadát* nyelvjárásával együtt kissé elhamarkodva mosel-frank nyelvjárásnak minősítettem, (*Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn*. 1928. 66. l.). Mivel akkor a Wenker-Sprachatlasból

csak a délnyugatnémetországi térképek álltak rendelkezésemre. Ez a sajátság viszont a moselfrankra éppen oly jellemző, mint a felsőhessenire. Azóta azonban sikerült az északnyugati rész térképeit is lemásolnunk s így most módunkban áll az említett nyelvjárást nagyobb tudományos apparátussal feldolgozni.⁶²

A következőkben lépésről-lépésre sorra fogjuk venni a kompolti nyelvjárásnak mindazon jellegzetes nyelvi kritériumait, amelyek alapján a német Sprachatlas segítségével a dialektus könnyen lokalizálható. Ily módon egyre szűkebb vidéket nyerünk a német nyelvterületen, amelynek nyelvjárásában megtaláljuk a kompolti tájszólás alapsajátságait. Az így körülhatárolt terület lesz az a nyelvi úton meghatározható terület, amelyet a kompolti nyelvjárás származási helyének, őshazájának tekinthetünk.

Mielőtt azonban még biztos nyelvjárás határvonalakat vonnánk mindenekelőtt is előre kell bocsátanunk, hogy a kompolti nyelvjárás *keveréknyelvjárás*, miértis hiába keresnők a német nyelvterületen annak tökéletes mását.

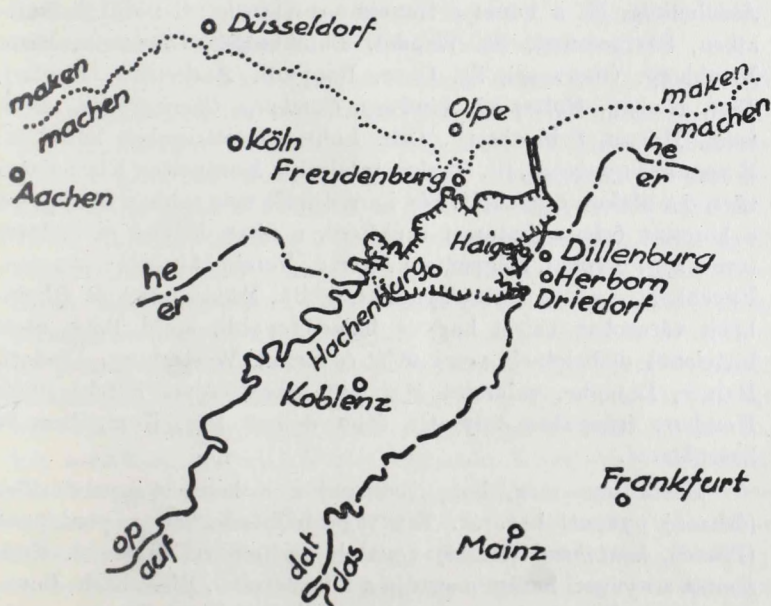
1. A kompolti nyelvjárásban szóközépi helyzetben *st*-t ejtenek: következőképpen a kérdéses nyelvterületet az *st/št* vonaltól északra kell keresnünk. Ez a vonal pedig Luxemburgból kiindulva Saarb- burg, Kirn, Simmern, St. Goar, Mainz, Darmstadt, Stadtprozelten, Rothenburg városok érintésével előbb keleti, majd északi irányban folytatja útját.

2. A keresett őshaza másik biztos határvonalát *észak* felől a *maken/machen, water/wasser, seipe/seife* vonal vonja meg. Ez Aachentól kb. 20 kmnyire északra a belga határtól indul és előbb északkeleti irányban halad, majd Neussnál (Düsseldorf-tól kissé dny.-ra) délkelet felé veszi útját. Áthalad Dorp és Gümmlersbach helységeken, majd Freudenbergtől kissé északra (kb. 8 km-re) eléri mélypontját és újra északkeleti irányban ível, balfelől hagyva Schmallenberg és Fürstenberg városokat. Ettől a vonaltól, az ú. n. *Benrather Linietől* északra a *maken, water, seipe* alakok használatosak, tőle délre pedig a *machen, wasser* és *seife* alakok járnak, ahogy Kompolton is ejtik őket.⁶³ A kérdéses nyelvterület *keleti* határát a *korf/korb* határvonal szolgálta. Ez Immenhausen, Wolf-

⁶² A szakadati nyelvjárásról l. Weidlein János cikkét a DUHBl. III. évf. 122. ll.

⁶³ L. az ábrát.

hagen Sachsenhausen, Sachsenberg, Schmalleberg városok érintésével nyugati irányban halad, majd félkört ír le délnyugat felé és Hilchenbachtól kissé keletre hirtelenül délnek fordul és átszeli a Westerwaldot. E határvonaltól nyugatra és északra eső vidékeken mindenütt az *f*-es alak dominál, míg tőle délre, ill. keletre eső vidék a *b*-es alakokat használja. Kompolton a *korf* változatot találjuk. Ez a jelenség tehát az említett vonaltól nyugatra eső vidékre utalja a kompolti nyelvjárást.

A kompolti német nyelvjáráás őshazája.

A *korf*/*korb* határvonallal nagyjában azonos pályát fut meg a *bleif* *bleib* vonal. Kompolton a *bleif* alak járja. A keresett őshaza keleti határát jelentékeny mértékben megerősíti a *dat*/*das* vonal.⁶⁴ Ez a határvonal, amely a moselfrank és alnémet területet a rajnai franktól elválasztja, Saarlalbennél indul ki a francia nyelvhatártól és északkeleti irányban halad St. Wendel, Baumholder, Gemünden, Simmern, St. Goarshausen, Nastätten, Weilburg, Driedorf,

⁶⁴ L. az ábrát.

Haiger, Dillenburg, Schmallenberg, Fürstenberg, Sachsenberg Immenhausen városok érintésével. Ettől a vonaltól északnyugatra, ill. északra a Lautverschiebung nélküli alakokat használják, úgy ahogy őket Kompolton is ejtik; tőle délkeletre a *das, was, alles*, es változatok használatosak.

A kérdéses nyelvterületnek az *st/št* vonal által megadott déli határát még jóval északabbra tolja a *wassen/waksen* (*wachsen*) és az *ossen/oksen* (*Ochsen*) vonal középső szakasza Andernachtól Asenheimig. Ez a vonal a francia nyelvterületről indul és Saarlalben, Saargemünd, St. Wendel, Baumholder, Oberstein, Kirm, Kirchberg, Oberwesel, St. Goar, Boppard, *Andernach, Bendorf, Ems, Nassau, Holzappel, Limburg, Camburg, Oberrossbach, Asenheim*, Hanau, Schlüchtern, Orb, Lohr stb. városokon halad át. E vonaltól nyugatra, ill. északra találjuk a Kompolton használatos *vāsə, āsə* alakok őshazáját. Sőt ha dél felől még jobban óhajtjuk a keresett őshaza határait szűkíteni, e téren kitűnő szolgálatot tesz a *he/er*⁶⁵ vonal, mégpedig a *Bonn* és *Hatzfeld* közötti szakaszon. Egyébként e vonal Malmédynél kezdődik, Münsterreifel és Rheinbach városokat balról hagyva halad tovább, majd Bonn alatt hirtelenül délkeletnek veszi útját és Unkel, Westerburg, Diedorf, Haiger, Laasphe, valamint Hatzfeld útbajtásával Kirchhain és Homburg irányában folytatja útját délkelet felé. Kompolton *he* használatos.

Hátra van még, hogy megvonjuk a keresett nyelvterület (őshaza) nyugati határát. Ezt tágabb értelemben a *ponk/pond* (Pfund), *honk/hond* (Hund) vonalak segítségével érjük el. Ezek szerint a nyugati határt megadja a Münsterreifel, Rheinbach, Bonn, Siegburg és Freudenberg városokat összekötő vonal. De ezt a nyugati határt még keletebbre tolhatjuk az *is/eis* (Eis), *hūs/haus* (Haus), *biss/beiss* vonalak segítségével. Ezek az északnyugati térképen szinte egymásbafonódva haladnak Ahrweilertől Unkel és Linz útbajtásával északkeleti irányban, egészen Freudenbergig. Ezután áthaladnak a Siegen és Haiger közti távolság felezőpontján és délkeleti irányban csaknem szabályos félkört ír le Hilchenbachig, majd újra északkeleti irányban folytatja útját Schmallen-

⁶⁵ L. az ábrát. A választóvonaltól balra áll mindig a nyugati, ill. északi alak, míg a jobbra levőt keleten, ill. délen használják. Pl. *he/er* = északra *he*, délre: *er*.

bergon át Fürstenbergig, ahonnan aztán hirtelen kanyarodással délkeleti irányban halad Borker, Neukirchen és Lauterbach felé. Kompolton az *eis*, *haus*, *beiss* alakok használatosak, szóval a kfn. monophthongusok kettős magánhangzókká fejlődtek, akárcsak az irodalmi nyelvben. E vonallal szinte teljesen párhuzamosan halad az *op/of* (auf) vonal, de az utóbbi valamivel (kb. 10–15 km-rel) keletebbre esik az előbbiektől.⁶⁶ Ezzel a kompolti nyelvjárás őshazájának nemcsak a *ponk/pond* vonal alkotta nyugati határát hoztuk keletebbre, hanem egyúttal a *Benrather Linie* alkotta északi határvonalat is jóval délebbre szorítottuk.

Ily módon a kompolti nyelvjárás őshazájául a következő városoktól közrezárt területet kapjuk: Linz, Altenkirchen, Freudenberg, Haiger, Driedorf és Hachenburg. E vidék dialektusa mutatja a legtöbb egyezést, rokonságot a kompolti nyelvjárással. Azonban még ezt a területet is átszeli néhány nyelvjáráshatárvonal. Ha tehát az eddig felsorolt kritériumokon kívül még egyéb sajátosságokat is belevonunk vizsgálódásunk körébe, akkor az imént említett városok által bezárt területet, az őshazát még szűkebb határok közé szoríthatjuk. Így pl. a *bleif/bleib*, továbbá a *got/gout* (gut) vonal lehasítja az őshazának minősített területről Haiger és Driedorf városokat. Kompolton ugyanis a *bleif* és *got* változatok vannak forgalomban, míg Haiger és Driedorf környékén a *bleib* és *gout* alakok használatosak. A *sen/sein* (sind) vonal viszont nyugat és észak felől hasít le kisebb-nagyobb területet *Altenkirchen* és *Freudenberg* városokkal. *Ily módon sikerült a kompolti nyelvjárást úgy szövelni, hogy egy egészen kis területre, szinte egy város környékére lokalizálni, mégpedig Hachenburgra és közvetlen nyugati környékére.*⁶⁷ A tágabb értelemben vett őshazába utal a gelernt part. perf. e: *geliert*, továbbá a haben ind. praes. 2. szem. *häst*. Gyönyörűen mutatja az őshazát: a *seif* (Seife) *heut* (heute). Ezek mind a Hachenburg, Haiger, Siegen, Hilchenbach-sávba utalnak.

A továbbiakban önkéntelenül tollunk hegyére kívánczik és megoldást sürget egy-két nagyon fontos kérdés: 1. Vajjon a nyelvi úton így meghatározott legkisebb terület tájszólásába bele-

⁶⁶ L. az ábrát.

⁶⁷ V. ö. *Weidke J.* Die Deutschen in Kompolt und ihre Ma. Samstagsbl. 1. Mai 1932.

illenek-e a kompolti nyelvjárás összes hangtani és alaktani sajátosságai? 2. Tartalmaz-e a kompoltiak tájszólása olyan nyelvi sajátságokat, amelyek más, az őshazán kívül eső területre utalnak, azaz milyen nyelvileg háttérbe szorult, elnyomott kisebbségek mutathatók ki a kolónia nyelvjárásában, vagy más szóval a telepesek milyen összetételére lehet következtetni tisztán nyelvi úton?

Említettük már, hogy a kompolti nyelvjárás egyáltalán nem egységes, hanem erős mértékben keverékdialektus, Ez a tény tehát már eleve arra enged következtetni, hogy a kompolti tájszólásnak bőségesen kell tartalmaznia olyan sajátságokat, amelyeknek megfelelőit az őshazaként megjelölt területen hiába keressük. Ha a Wenker-mondatokat e célból tüzetesebben áttanulmányozzuk, mindenekelőtt is az ötlik szemünkbe, hogy az intervocalis *d*, *t* a kompolti nyelvjárásban megmaradt explosívának, még spiránsná sem fejlődött, még kevésbé *r-ré*, ahogy ezt a tágabb értelemben őshazának minősített területen látjuk. E változás nyugati határvonalát Schmallenberg, Hilchenbach, Freudenberg és Altenkirchen városok adják. E vonaltól keletre *r* váltotta fel a dentális explosívát. E *d*, *t* > *r* változás a kompolti nyelvjárást kétségtelenül ettől a vonaltól nyugatabbra eső területre utalja, azaz Blankenberg, Siegburg, Bonn és Köln vidékére. E jelenség határvonalait a legszembetűnőbben az *oder/ore*, *bruder/brüere*, *zeiten/zeire*, *wetter/were* térképek mutatják.

Ugyancsak az őshazán kívül eső területre, mégpedig Haiger, Dillenburg, Herborn és Driedorf környékére utal a *fliegen* szó tőhangzójának a változata. Míg azonban az előbbi jelenség az őshazától nyugatra mutatott, addig a *fleih* változat — ahogy ez Kompolton használatos — keletre mutat. Ezt a *fleih* alakot pedig csak Haiger, Dillenburg, Herborn és Driedorf körzetében találjuk. Egy *fleik* változatra ugyan bukkanunk még Drolshagen környékén, kb. tíz községnyi területen is. Lehetséges, hogy ez is erősítőleg hatott a kompolti nyelvjárásban meggyökeresedett *fleih* változatra. Hachenburg, Siegen, Hilchenbach, Freudenberg és Blankenberg vidékén a *fleg* változatot találjuk. Ez az alak pedig lényegesen elüt a kompolti (*flei*) alaktól. Kompolton diphthongus váltotta fel az őshazában dívó egyszerű tőhangzót, másrészt pedig nyoma sincs az őshazai változat gutturális explosívájának.

Pontosan ugyannerre a területre (Haiger, Dillenburg, Herborn, Driedorf vidékére) utalja a kompolti nyelvjárást a *Kühe* szó tő-

hangzója is. Az őshaza területén (Hachenburg környékén) *kö* és *ke* változatok vertek gyökeret, míg a kompolti *koi* alak megfelelőjét csak az előbb említett városok táján leljük fel. A Leute kompolti változata is: *lei* ugyancsak ide utal.

A *wie* szónak nyelvjárásunkban *weh* felel meg. Ennek az alaknak a mását csak az őshazától északra eső területen találjuk meg: Siegen, Hilchenbach, *Olpe*, Neustadt környékén. Az őshazában és azokon a területeken, ahova a *Bruder*, *Kühe*, *fliegen* nyelvjárási megfelelői, utaltak mindenütt *wie* az általánosan használt alak.

A *glaube* szó explosívája az őshazában, a Hachenburg, Freudenberg, Gümmlersbach, Elberfeld városokat összekötővonaltól nyugatra eső területen zöngétlen spiránssá (f) lett, a keletre eső területen pedig zöngés spiránssá, sőt legtöbb helyen megmaradt explosívának. Ezt az utóbbi változatot őrizte meg a kompolti nyelvjárás is.

Ugyanennek a szónak tőhangzója az őshazában, az *Olpe*—Hachenburg vonaltól nyugatra *ō*-nek hangzik. A kompolti változat: *glaube* megfelelőjét az északnyugati térképen csak egészen kis területen találjuk meg: *Siegen* és *Hilchenbach* környékén. Haiger, Herborn, Driedorf és Dillenburg vidékén *glap*-nak, az őshazában pedig *glōf*-nek ejtik.

Nagyjából ugyanezt az eredményt olvashatjuk le a *gehen* ige egyesszámú 2. sz. imperativusának a térképéről. A Kompolton használt *gang* változat az imént megjelölt területtel részben összeesik, részben kissé délnyugatabbra utal. A *geh'* helyett használatos *gang* alak ezen a területen csakis a *Siegen*, *Haiger* és *Hachenburg* városok közé eső, meglehetősen kicsiny körzetben fordul elő. Az említett három városban azonban a *gie* változat az egyedül használatos alak. Az őshazától messze eső nyugaton — *Blankenberg*, *Bonn* és *Köln* vidékén — szintén találkozunk egy *gank* változattal.

A *laufen* ige part. perf.-a a kompolti nyelvjárásban *kōlaufē*. A tőhangzó kettős magánhangzóját (*au*) csak a Hachenburgtól Hilchenbachig terjedő keskeny sávon találjuk meg, továbbá még Altenkirchen, Königswinter, Unkel és Remagen környékén. Magában Hachenburgban, valamint Haiger, Herborn, Dillenburg és Driedorf környékén *a* váltotta fel a tő kettős magánhangzóját, viszont a Freudenberg—Hachenburgtól nyugatra eső vidéken *o* lépett a helyébe.

Az őshazaként megjelölt terület nyelvjárásába nem tudjuk beleilleszteni a *Flasche* szó kompolti változatát sem: *fläsch*. Hachenburg éppen az *a/ä* határvonal mentén fekszik, de az Umlaut nélküli változatot őrizte meg. A *fläsch* tehát az őshazától délkeletre, ill. északra utal.

A *hoch* szónak kompolti változatát: *huch* szintén hiába keressük az őshaza területén. Hachenburgban és közvetlen környékén *hu* alakban használatos. Haiger, Herborn, Driedorf és Dillenburg vidékén pedig *huk* honos. A kompolti alak megfelelőjére csak a Hachenburg—Haiger vonaltól délre eső területen akadunk, Westerburg környékén, valamint igen távol nyugaton: Aachen és Gladbach vidékén.

A *nichts* nyelvjárási megfelelőjét (*nix*) megtaláljuk ugyan az őshazául megjelölt területen, a Hachenburg—Siegen közti sávban, de érdemes itt felemlíteni a *naut* változatot, amely a Westerburg, Driedorf, Herborn, Haiger, Dillenburg vidékén van általánosan elterjedve, ahova pedig mint őshazára már több nyelvjárási sajátság utalt.

Sehogysen illeszkedik bele az őshaza nyelvjárásába az *ich* és *mich* személynévmások nyelvjárási megfelelője sem. Kompolton *ich* és *mich* járja, míg az őshaza *ech* és *mech* alakot mutat. Első pillanatban az ember hajlandó volna az egész jelenségben az irodalmi nyelv hatását látni, mert azokon a területeken, ahova az eddigi sajátságok utaltak vagy *ech*, *mech*, vagy *aich*, *maich* dominál (Haiger, Dillenburg, Herborn, Driedorf vidékén), de mivel — amint alább látni fogjuk — a hangsúlytalan szótagok közül is nem egy mutat Köln, Gemünden és Aachen vidékére, megemlítjük, hogy az *ich*, *mich* változatok itt szintén megtalálhatók.

Érdekes nyelvjárási sajátságot őrzött meg a „sein“ ige sing. 2. sz. imperativusa: *bes*. A kompolti alak megfelelője (*bes*) csak Hachenburgtól nyugatra: Unkel, Linz, Altenkirchen vidékén, valamint északnyugatra: Gladbach és Gümmerbach táján fedezhető fel. Magában Hachenburgban, továbbá délkeletre, keletre és északkeletre: Westerburg, Haiger, Herborn, Dillenburg, Driedorf, Marburg vidékén a *sei* alakot használják.

Vizsgálódásaink során azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hangsúlytalan szótagokat (szóvégződéseket, képzőket) sem, mert ezek az elemek őrzik talán legjobban az őshazából hozott nyelvi sajátságokat. Ezért is tulajdonít nekik *Teuchert* oly nagy

jelentőséget a nyelvjárások tanulmányozásánál.⁶⁸ Ha tehát akkora bizonyító erő rejlik e hangsúlytalan szótagokban, aknázzuk ki a bennük rejlő bizonyító erőt és vizsgáljuk meg, hogy a belőlük vont következtetések megerősítik-e eddigi megfigyeléseinket, eredményeinket, ill. hogyan módosítják azokat.

A *Bäumchen* kicsinyítőképzője (*cher*) pontosan az őshazába utal. A *Stückchen* szó képzője azonban a kompolti nyelvjárásban: *-elchə*. Ez nem illik bele az őshazául megjelölt terület nyelvjárásába, mert ott: *elchen* az általánosan elterjedt kicsinyítőképző. Ez a tény a Hachenburg—Hilchenbach vonaltól keletre eső területre mutat: Haiger, Dillenburg, Driedorf, Herborn, Siegen és Freudenberg vidékére. Érdekes jelenség, hogy a kölni és bonni körzetekben szintén az *-elche* változatot találjuk.

Még nagyobb következetlenséggel találkozunk az erős igék part. perfectumának *-en* végződését illetőleg. Úgyszólván mindegyik ige — ahány csak előfordul a Wenker-féle gyűjteményben — más és más eredményt tüntet fel.

Így pl. *gestorben* nyelvjárási megfelelője: *kəštörvə* a Hachenburg—Freudenberg vonaltól keletre utal. Az őshazaként megjelölt területen az erős igék part. perfectuma ugyanis megtartotta az *-en*-t, a kompolti nyelvjárás azonban elvetette az *n*-t és csak az *e*-t őrizte meg, ahogy ezt Westerburg, Driedorf, Herborn, Haiger, Dillenburg, Siegen stb. városok vidékén látjuk. Ugyanez a helyzet a Bonn- és Kölnytől nyugatra eső területen is.

A *gestohlen* megfelelő változatát: *kəštölə* csak Hachenburgtól délkeletre, Westerburg környékén találjuk meg egy aránylag egészen kis területen (persze a Nw. térképen), továbbá a felső Rajnától nyugatra, Köln és Bonn vidékén, valamint Hilchenbachtól keletre, Berleburg körül egy meglehetősen kis körzetben.

Zavarunkat még csak növeli a *fahren* ige part. perfectumának kompolti változata: *kəfārə*. A Nw. (északnyugat) térképen erre az alakra — nagy általánosságban szólva — csak a felső Rajnától nyugatra bukkanunk: Coblenz, Siegburg, Köln, Aachen, Düsseldorf vidékén, továbbá Hilchenbachtól keletre *Berleburg* környékén, egy meglehetősen kis körzetben. Ez a változat tehát arra enged következtetni, hogy ripuári, ill. moselfrank telepéseknek is szép számmal kellett képviselve lenniök Kompolt törzstelepesei között.

⁶⁸ *Teuchert Hermann*: Grundsätzliches über die Untersuchung von Siedlungsmundarten. *ZfdMaa*. 1915. 413. 1.

Az őshazaként megjelölt területen *gefahren* használatos, Herborn, Driedorf, Haiger, Siegen, Freudenberg vidékén pedig a *gefahrn* a domináns alak.

A *gelaufen* nyelvjárási megfelelője *kəlaufə* Hachenburgtól kissé északkeletre, a Hilchenbach felé eső területre utal. Csak a „gefallen“ kompolti változata (*kəfalə*) illeszkedik bele az őshazaként megjelölt terület nyelvjáráásába. Ez a változat Hachenburg, Westerburg és Herborn vidékén tartja magát.

A „sagen“ ige infinitivusa nyelvjárásunkban: *sān*. Ezt a változatot megtaláljuk Hachenburg, Altenkirchen, Freudenberg, Drolshagen, Hilchenbach stb. városok környékén is. Ugyanígy egyezést mutat az őshazával a *beissen* plur. 3. személye is: *beisn*. Szépen beleilleszkedik az őshaza nyelvjáráásába a következő melléknevek, főnevek, ill. névmások végződése is: *neue*, *braune*, *alte*, *weisse*, *unser* (unsere) és *fēs* (Füsse). Ellenben már az őshazán kívüli területre mutat a gestern nyelvjárási változata: *gestern*, mégpedig a Hachenburg—Freudenberg vonaltól keletre eső vidékre; Haiger, Herborn, Driedorf, Dillenburg stb. környékére. A Hachenburg—Siegen vonaltól keletre eső területre utalja a kompolti nyelvjárást a Berg plur. nominativusa is: *Berge*. Az őshaza ragnélküli formát kívánna meg. A *kochen* infin. kompolti megfelelője: *kochə*, ugyanazon a területen lelhető fel, mint a gestern változat. Az őshaza a hangsúlytalan *-en* végződést teljes egészében megőrizte.

Ha mármost az eddig megfigyelt nyelvjárási sajátságokból vont következtetéseket összegezzük, tisztán nyelvi úton nagy vonásokban a telepések ilyenmő összetételére lehet következtetnünk. *A kompolti telepések zömének Hachenburgból és közvetlen környékéről, főleg a tőle nyugatra eső helységekből kellett rekrutálnia.* De tekintélyes számban kellett Kompolt törzstelepesei között képviselve lenniök a *Herborn*, *Driedorf*, *Dillenburg* és *Haiger* vidékéről származott bevándorlóknak is. Jelentékeny mértékben járult hozzá a kolónia törzslakosságának a szaporításához *Siegen*, *Hilchenbach*, *Freudenberg*, továbbt *Olpe*, *Drolshagen* és *Neustadt* környéke is, valamint *Westerburg*, *Unkel*, *Linz* és főleg *Altenkirchen* vidéke. Végül nem csekély mértékben növelték az eredeti lakosság számát a *Köln*, *Bonn*, *Blankenberg*, *Siegburg* s *Aachen* vidékéről jött telepések is, annál is inkább, mert az utóbbiak nyelve (ripuári dialektus) meglehetősen elütött a Hachenburg környékéről származott kolonistákétól s ha mégis sikerült nekik

a mai egységes kompolti nyelvjárásban megörökíteniök nyelvüket, emléket állítani maguknak, ez kétségtelenül arra mutat, hogy elég számottevő kisebbséget kellett alkotniok, mert különben nyomtalanul eltűntek volna az egységes nyelvjárásért vívott küzdelemben. Amint láttuk, tehát majdnem azt az egész területet kell a kompolti telepések származási helyének tekintenünk, amely a Westerburg, Dillenburg—Hilchenbach és Olpe városokat összekötő vonaltól nyugatra terül el egészen Köln- és Bonning, sőt mondhatnók majdnem egészen Aachenig.

Miután tehát így tisztán nyelvészeti úton lokalizáltuk a kompolti német nyelvjárást és a nyelvjárás alapján megállapítottuk a telepések őshazáját, hátra van még, hogy megvizsgáljuk, mennyiben támasztják alá és igazolják ezeket a nyelvjárásból vont következtetéseket a telepítéstörténeti adatok. Itt mindenekelőtt is előre kell bocsátanunk, hogy erre a rendkívül fontos és tanulságos kérdésre a meglehetősen hiányos történeti adatok miatt — legalább is egyelőre — csak nagy általánosságban tudunk megfelelni. De minden reményünk megvan rá, hogy nyugodtabb politikai viszonyok beálltával, ha a külföldi levéltárak a kutatók számára újra hozzáférhetőek lesznek, sikerül majd a hiányzó adatokra teljes fényt deríteni. Bizonyos szempontból talán nem is árt, hogy jelenleg még nem vagyunk a szükséges adatok birtokában. Ily körülmények között ugyanis a nyelvészetből vont következtetéseink tárgyilagosabbaknak fognak feltűnni és távolról sem érhet bennünket az a vád, mintha a történeti adatok ismerése befolyásolt volna a telepések őshazájának nyelvészeti úton történt megrajzolásánál.

Addig is, míg a hiányzó levéltári anyag birtokába jutunk, a rendelkezésünkre álló gyér adatok alapján kísérjük meg a felvetett probléma megoldását. Ha hiányosak is a Kompolt telepítésére vonatkozó adatok, egyet-mást mégis megtudunk a község multjáról Eble Gábor és Károlyi László gr. munkáiból, valamint egy 1858/59-ből származó kéziratos helységtörténetből.⁶⁹ Ezek szerint Kompolt földesura a XVIII. században Grassalkovich

⁶⁹ *Eble Gábor*: A deprői uradalom birtoklási története, Budapest, 1909. (20. és 58. l.) — *Károlyi László gr.*: A gróf Károlyi-család birtoklási története. Budapest, 1911. 2 kt. (II. kt. 135. l.) — Beck Sándor kompolti lakos birtokában, kinek e helyütt is hálás köszönetemet fejezem ki, hogy azt rendelkezésemre bocsátani szíves volt.

Antal gróf volt. Grassalkovich az ország különböző részein fekvő uradalmi benépesítésére nagyarányú telepítéseket bonyolított le a XVIII. század derekán. Kompolt betelepítésére 1753-ban került a sor, mikor is közel 100 telepescsaládot juttatott jobbágytelekhez. Agensei többnyire Németország északnyugati részében igyekeztek telepéseket toborozni. A kompolti uradalom történetét tárgyaló kézirat szerint a telepesek nagyobbrészt a kölni érsekség területéről rekrutálódtak. Ugyanez a kézirat megjegyzi, hogy a bevándorlók Pestig a Dunán tették meg az utat, innen földesuruk kocsikon szállította őket rendeltetési helyükre, Kompoltra, ahol csakhamar hozzáálltak jobbágházaik felépítéséhez. A földesúr Gödöllőn kötött velük úrbéri szerződést 1754. január 1-én. E szerződésben 42 sessio földet, azaz 30 hold szántóföldből és 10 hold kaszálóból álló jobbágytelket bocsátott rendelkezésükre. Az 1770-ből származó országos összeírás szerint Kompolt 80 túlnyomóan német származású szabadköltözködésű jobbágyot számlál, még pedig 71 házaspár és 9 házatlan zsellért. A törzstelepésekhez az évek folyamán újabb telepesek is csatlakoztak a birodalomból. Az uradalom kéziratos története 1857-ben már 191-re teszi a kompolti német telepescsaládok számát. A magyarság ugyanakkor 72 családot számlált. A lakosság teljes lélekszáma akkor 1536 volt. Nyelvükről az említett kézirat megemlíti, hogy „a németek is mind jól beszélnek a magyar nyelvet, sőt a fiatalabb nemzedék, főképp férfiai, jobban, mint a németet, melyet alig érthető sváb dialektussal ejtenek és a szabályos német nyelvet, melyet a műveltebbek szoktak használni, nem is igen értik és mégis az iskolában és templomban a német nyelvhez makacsul ragaszkodnak és annak a magyar feletti elsőséget minden áron erőltetve kivívni iparkodnak. 1848/49-ben kizárólag a magyar nyelvet használták a szószéken, de 1850-ben a német nyelvet újra visszahelyezték eredeti jogába, s így a magyar nyelv kiszorult, úgyhogy a magyar nyelv még az egyenlőjogúságnak sem örvendett.“ A két nyelv elsőségéért a versengés, sőt mondhatnók harc, szinte állandóan tartott.

Kompolt benépesítésére vonatkozó adatainkat részben igazolják, részben pedig ki is egészítik *Wiemers*nek, a westfáliai *Wenden* polgármesterének a közleményei.⁷⁰ *Wiemers* igazi német lokal-

⁷⁰ *Wiemers*: Auswanderungen aus dem Amte Wenden nach Ungarn. Heimatblätter für den Kreis Olpe. 1935. 35—37., 1936. 7—9, 41—43. és 1937. 4—5. ll.

patrióta. Fáradhatatlanul kutatta szűkebb hazájának történetét. Nyomon követte annak minden szálát, mégha külföldre vezettek is azok. Nagy volt az öröme, mikor a 20-as évek végén a wendeni plébánia halottak anyakönyvében egy „Pro memoria“ kezdetű latin nyelvű feljegyzésre bukkant. Ebből megtudta, hogy a wendeni egyházközségből az 1752/53-as években 80 helybeli születésű — férfiak, nők és gyermekek — Felső-Magyarországba vándoroltak ki, „nach Comput, Cottat Borsod“. Azonban hosszás kutatás és gondos utánjárás után sem sikerült neki a borsodmegyei *Comput*-nak nyomára jönnie. Tanácstalanságában végre is a berlini „Verein für das Deutschtum im Ausland“-hoz fordult felvilágosításért. Minthogy azonban itt sem tudták őt útbaigazítani, továbbították kérését a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülethez, a Volksbildungsverein-hez. Ez pedig, mivel éppen nemrég az ő kiadásában jelent meg „Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn“ című összefoglaló tanulmányom, a csonkamagyarországi német telepítésekről a *Deutschtum in Rumpfungarn*-ban (Bpest, 1928), hozzám tette át a polgármester kérését. Az említett tanulmányomban *Kompolt* történetének közel egy oldalt szenteltem, s így a levél átolvasása után világosan láttam, hogy a borsodmegyei *Comput*-nak azonosnak kell lennie a hevesmegyei *Kompolt*-tal. Ezt a megállapítást a *Kompoltra* vonatkozó többi adataimmal együtt aztán közöltem a polgármesterrel és ezzel egy éveken át tartó hosszú levelezés indult meg köztünk a *kompolti* németiség történetének kiderítésére. Ily módon sikerült is a telepítés egyik másik mozzanatára fényt vetnünk.

A wendeni plébánián talált feljegyzések szerint 1752. ápr. 30-án, továbbá ugyanazon év máj. 12-én a következő családok vándoroltak ki a wendeni körzetből *Kompoltra*:

1. Aus *Wenden*: Wilhelm *Kramer* und Maria, geb. *Jung*. Eheleute nebst 3 Kindern Johann, Konrad und Maria.

2. Aus *Schönau*: Johannes *Schneider* und Margaretha *Arens*, Eheleute nebst 4 Kindern: Wilhelm, Margaretha, Heinrich und Elisabeth, 15, 11, 6 und 3 Jahre alt, ferner: Hans Heinrich *Reuber* und Elisabeth geb. *Knip*, Eheleute nebst 4 Kindern.

3. Aus *Altenhof*: Gerhard *Jung* und Anna Magdalena geb. *Stahl*, Eheleute, bis dahin ohne Kinder, ferner: Heinrich *Jung* und Katharina geb. *Stracke*, Eheleute, ohne Kinder, ferner: Heinrich *Schneider* und Anna geb. *Alfes*, nebst 5 Kindern: Anton (16 Jahre alt), Johannes, Anna, Bernhard und Maria; ferner: Johannes *Eberdes* und Klara geb. *Scherer*, Eheleute

nebst 4 Kindern: Maria Katharina, Katharina, Anna Magdalena und Christine.

4. Aus *Hünborn*: Johann Peter *Zimmermann*, 16 Jahre alt, nach einem Vermerk im Sterberegister zurückgekehrt.

5. Aus *Hillmicke*: Johann *Stahl* und Anna Maria geb. *Nebeling*. Eheleute nebst 2 Kindern Christine und Katharina, ferner: Heinrich *Würde* und Margaritha geb. *Harnischmacher*, Eheleute nebst 2 Kindern, Maria Katharina (12 Jahre alt) und Anna Maria; ferner: Peter *Hermes* und Anna Sabina geb. *Stracke*, Eheleute mit 6 Kindern: Johann Cornelius (23 Jahre alt), Johann Peter, Eva Catharina, Anna Magdalena, Severin und Elisabeth.

6. Aus *Möllmicke*: Johann *Niklas* und Eva Elisabeth Schmidt, Eheleute nebst 4 Kindern.

Az akkori plébános e felsorolást e jókívánsággal fejezte be: „Deus eos beatos faciat, si non in terris, postea tamen in coelis.“ Isten tegye őket boldogokká, ha nem a földön, úgy legalább később a mennyben.

Egy további feljegyzés szerint 1753. máj. 30-án a következő személyek keltek útra Kompolt felé.

7. Aus *Elben*: Heinrich *Luke* (70 Jahre alt) und Wtw. Elisabeth *Arens* nebst Schwiegersohn Heinrich *Luke* und Elisabeth geb. *Müller* nebst 8 Enkeln, ferner: Johann *Schneider* und Katharina *Luke*, Eheleute nebst 3 Enkelkindern. Unter den Enkelkindern werden genannt: Adam *Luke*, geb. 7. April 1733. Anna Katharina *Luke*, geb. 22. Jan. 1736 („noluit comes esse“) Theodor *Luke* geb. 17. Okt. 1738, Anna Elisabeth *Luke*, geb. 20. Jan. 1743, Johann *Luke*, geb. 31. Aug. 1746, Johann Peter *Luke* geb. 18. Aug. 1750, die verheiratete Schwester von Heinrich *Luke*, geb. 25. März 1718 mit Schwiegertochter und Tochter, Johann *Schneider* und Katharina geb. *Luke* und die Enkel. Johann *Schneider* geb. 13. Apr. 1744, Maria Katharina geb. 1747 und Adam geb. 1750, ferner: Wilhelm *Halbe* und Angela geb. *Kleine*, Eheleute.

8. Aus *Altenhof*: Johann *Schneider* und Katharina geb. *Rasche* mit 6 Kindern: Kath. geb. 8. Apr. 1732, Johann geb. 26. Aug. 1741, Gerhard, geb. 9. März 1743; Johann Peter geb. 28. Mai 1747, Maria Kath. geb. 12. Apr. 1750; Anna Klara, geb. 1752.

A plébános e latinnyelvű jókívánsággal zárja sorait: Angelus bonus ducat eos! A jó angyal kísérje őket.

E felsorolt telepések közül többen — számukat sajnos nem sikerült megállapítani — visszariadva az új kolóniában felmerült nehézségektől, visszafordultak és 1753 novemberében hazatértek szülőföldjükre, mégpedig „paene nudati et aegri“ félig ruhátlanul és betegen, mások állítólag Magyarországon lelték sírjukat „alios obiisse dicunt“. A jó plébános itt sem állhatta meg, hogy megjegyzést ne fűzzön a visszatértek rovatába: „Felix, quem faciunt aliena pericula cautum“. Boldog, akit az idegen veszélyek óvatossá tesznek, azaz, aki más kárán tanul.

A plébános feljegyzései tehát megörökítették számunkra a kompolti telepések egy kis töredékének a származási helyét. E helységek: *Wenden*, *Schöнау*, *Altenhof*, *Hünsborn*, *Hillmicke*, *Möllmicke* és *Elben* mind *Olpe* város körzetébe tartoznak és kb. 30—40 km-nyire északra esnek *Hachenburgtól*, vagyis attól a területtől, amelyet nyelvészeti úton nyertünk a kompolti nyelvjárás őshazájául. Fentebb rámutattunk, hogy néhány nyelvjárási sajátosság valóban utal is *Olpe* és *Drolshagen* környékére. A kompolti nyelvjárás tehát megőrizte a wendeni kerületből származott telepések emlékét. Arra vonatkozólag azonban, hogy *Hachenburgból* és közvetlen környékéről is — ahonnan feltevésünk szerint a kompolti telepések zömének kellett származnia — jöttek volna bevándorlók, még egyelőre nincsenek történeti feljegyzéseink. Ezt kinyomozni a jövő feladata marad. Csak aztán, ha ezt a feladatot megoldottuk, kapunk végleges feleletet a másik problémánkra, hogy t. i. mennyiben helytállók a kompolti telepések őshazájára vonatkozó fentebbi következtetéseink.

Wenker 40 mondata.

1. Im Winter fliegen die trocknen Blätter in der Luft herum. —
2. Es hört gleich auf zu schneien, dann wird das Wetter wieder besser. —
3. Tu Kohlen in den Ofen, dass die Milch bald anfängt zu kochen. —
4. Der gute alte Mann ist mit dem Pferde durch's Eis gebrochen und in das kalte Wasser gefallen. —
5. Er ist vor vier oder sechs Wochen gestorben. —
6. Das Feuer war zu stark, die Kuchen sind ja unten ganz schwarz gebrannt. —
7. Er isst die Eier immer ohne Salz und Pfeffer. —
8. Die Füße tun mir sehr weh, ich glaube, ich habe sie durchgelaufen. —
9. Ich bin bei der Frau gewesen und habe es ihr gesagt, und sie sagte, sie wollte es auch ihrer Tochter sagen. —
10. Ich will es auch nicht mehr wieder tun! —
11. Ich schlage dich gleich mit dem Kochlöffel um die Ohren, du Affe! —
12. Wo gehst du hin, sollen wir mit dir gehn? —
13. Es sind schlechte Zeiten! —
14. Mein liebes Kind, bleib hier unten stehn, die bösen Gänse beissen dich tot. —
15. Du hast heute am meisten gelernt und bist artig gewesen, du darfst früher nach Hause gehn als die andern. —
16. Du bist noch nicht gross genug, um eine Flasche Wein auszutrinken, du musst erst noch etwas wachsen und grösser werden. —
17. Geh, sei so gut und sag deiner Schwester, sie sollte die Kleider für eure Mutter fertig nähen und mit der Bürste rein machen. —
18. Hättest du ihn gekannt! dann wäre es anders gekommen, und es täte besser um ihn stehn. —
19. Wer hat mir meinen Korb mit Fleisch gestohlen? —
20. Er tat so, als hätten sie ihn zum dreschen bestellt; sie haben es aber selbst getan. —
21. Wem hat er die neue Geschichte erzählt? —
22. Man muss laut schreien, sonst versteht er uns nicht. —
23. Wir sind müde und haben Durst. —
24. Als wir gestern Abend zurück kamen, da lagen die andern schon zu Bett und waren fest am schlafen. —
25. Der Schnee ist diese Nacht bei uns liegen

geblieben, aber heute Morgen ist er geschmolzen. — 26. Hinter unserm Hause stehen drei schöne Apfelmännchen mit roten Äpfelchen. — 27. Könnt ihr nicht noch ein Augenblickchen auf uns warten, dann gehn wir mit euch. — 28. Ihr dürft nicht solche Kindereien treiben. — 29. Unsere Berge sind nicht sehr hoch, die euren sind viel höher. — 30. Wieviel Pfund Wurst und wieviel Brot wollt ihr haben? — 31. Ich verstehe euch nicht, ihr müsst ein bisschen lauter sprechen. — 32. Habt ihr kein Stückchen weisse Seife für mich auf meinem Tische gefunden? — 33. Sein Bruder will sich zwei schöne neue Häuser in eurem Garten bauen. — 34. Das Wort kam ihm von Herzen! — 35. Das war recht von ihnen! — 36. Was sitzen da für Vögelchen oben auf dem Mäuerchen? — 37. Die Bauern hatten fünf Ochsen und neun Kühe und zwölf Schäfchen vor das Dorf gebracht, die wollten sie verkaufen. — 38. Die Leute sind heute alle draussen auf dem Felde und mähen. — 39. Geh nur, der braune Hund tut dir nichts. — 40. Ich bin mit den Leuten da hinten über die Wiese ins Korn gefahren.

Wenker 40 mondata a kompolti nyelvjárásban.

1. *Im ventər flein ti trejə plədr in tər loft.*
2. *Et hiət ə kleix of men šneia, tan vert tāt vedr vida klār.*
3. *Tə kholə in ovə, tatə melich pal ōnʃenkt of khāxə.*
4. *Tər kodə alə man es men phērt im eis nidə kəproxə un es in tət khal vasār kəfalə.*
5. *Hə es šon fir odʃ ʃenəʃ voxə kəštovə.*
6. *Tāt ʃeiar var tsu šterk, tə kalatš es kans švarts ʃorprent.*
7. *Hə est ti ajər emər ōnə salts un pheʃər.*
8. *Ti ʃēs tōmər arix vė, ix klaubə, ix han so ʃil kəlaufə.*
9. *Ix vār pei tər ʃrau, un ix sātə ır, un si satə, si vel ox ırər mēdxə sən.*
10. *Ix vel tāt nemər nət mi tōn.*
11. *Ix šlan tiʃ kleix metən kəxleʃl̥ nā teinəm ır, tu eʃxjə.*
12. *Vo kaist tū hin, solə mər ox met tir kən.*
13. *Et sain šlextə tsait.*
14. *Mai leəʃ khent, pleiʃ hē štān, ti pišə kentsə peisn tiʃ tut.*

15. Tū hest heit tər meist kəlirt, un tu vaəšt kot, tu kħanst frejər heimə khān es vi ti anərə.
16. Tu pest nāx net krūs kənāət ain fleš fol vein aüstrenkə, tu must nox etvas vāsə un krusg vėrn.
17. Kaŋk un pes sū kōt un sax teinər švestər, si sol teinər mamə tāt kvant fertiħ nēa, un metg peršt reiliħ maxə.
18. Van s tu ən kəkhant hest, tan vėrt at alət kans anəršt kəkhomə, un tan vėr tır pesg kəkaŋə.
19. Ver het main khorf mem fleiš kəštōlə.
20. Hə mox sū əs vānsə in of tət trešə hetg kərofa si han at avər selvg kəmaxt.
21. Vem het hə tə nejixkheit fřtsalt.
22. Mir mus hart švetsə, sost fřštėt he ōns net.
23. Mir sain mēt un tərštəriħ.
24. Vi mər kestřn āvent tsurik khāmən, tə ānərə šlaftən šun kants štark.
25. Tər šnē plif leia pai ōs tə nāxt, avər heit marjə vārə fər-šmoltsə.
26. Henř ōsrəm haus štan trei šinə eplpēmħər mit šenə rudə epl.
28. Ir tərft net so kħenəriš arvət māxə.
29. Osər perixə sain net su hux, ti aiərə sain fil hiər.
32. Hat ır nət ə šteklřtə veisə seif of mein tēs kəfonə.
33. Sein prōdř vel siħ in eiər kūrte tsvei šinə hausə pauə.
34. Tāt wārt kham in fon hertsə.
35. Tāt vār kot von in.
36. Vat firjə fiələ setsən hiə of tə vant.
37. Ti paušmenř prāxtən fenř āsə un nein khōi un tsvələf šėfjər, ti volty ti fřkħaufə.
38. Ti lei sain heit al traūs ən hotř un si tōn meə.
39. Kaŋk nor, tər praunə hont tėt tır niħts.
40. Iħ kaŋ metg lei tariħ ti vīs en tot khārn kəfərə.

Irodalom.

- Bach A.*: Deutsche Mundartforschung. Heidelberg 1934.
Bach A.: Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig 1938.
Beck S.: Kompolt története. Kézirat.
Böhmer Emil: Sprach- und Gründungsgeschichte der pfälzischen Kolonie am Niederrhein. Marburg 1909.
Bremer: Beiträge zur Geographie der deutschen Mundarten in Form einer Kritik von Wenkers Sprachatlas des deutschen Reiches. Leipzig 1895.
Christmann E.: Der Lautbestand des Rheinfränkischen. Speyer 1927.
Christmann E.: Ein Beitrag zur pfälzischen Sprachgeschichte. Teuth. III. évf.
Christmann E.: Die Wanderungen des germanischen Reibelautes th und des germ. Verschlusslautes d in den Mundarten der Rheinpfalz. Teuth. III. évf. 1. füzet.
Eble Gábor: A deprői uradalom birtoklási története. Budapest 1909.
Ehrhardt Rolf: Die schwäbische Kolonie in den Kreisen Culm und Thorn. Marburg 1920.
Erdélyi Lajos: Magyar nyelvtanulmányok. I. 1926. II. 1929.
Fischer Hermann: Geographie der schwäbischen Mundart. Tübingen 1895.
Fischer Hermann: Die Schwaben in der Grafschaft Szatmár. Württembergische Jahrbücher für Statistik und Landeskunde. 1911.
Frings Th.: Rheinische Sprachgeschichte. Essen 1922.
Huss Richárd: Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása. Budapest 1913.
Károlyi László gr.: A gróf Károlyi család birtoklási története. Budapest 1911.
Leskien Aug.: Die Deklination im Slawisch—Litauischen und im Germanischen. 1876.
Lessiak Primus: Die Ma von Pernegg in Kärnten. PBB. XXVIII. 1903.
Martin Bernh.: Von Wenker zu Wrede. DDG. 21. füzet.
Martin—Linhart: Elsässisches Wörterbuch. I—II. köt.
Müller József: A franzfeldi német nyelvjárás. Budapest 1901.
Papp István: Ungarischer Sprachatlas. Teuth. VI. évf.
Schilling Rogér: Dunakömlöd és Németkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete. Budapest 1933.

- Schirmunski Viktor*: Deutsche Mundarten an der Newa. Teuth. III. évf. 2—3. szám.
- Schlitt Ádám*: Die Mundart von Szakadát. Debrecen 1938.
- Schmidt Henrik*: Die Mundarten Südungarns. Ung. Rundschau 1914.
- Schmidt Henrik*: Die Mundarten Rumpfungarns. (Das Deutschum in Rumpfungarnbau.) Budapest 1928.
- Schmidt Henrik*: A magyarországi német nyelvjáráskutatás módszere és problémái. Magyar nyelv. 1924.
- Schwartz Elemér*: Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba. Budapest 1926.
- Teuchert Hermann*: Grundsätzliches über die Untersuchung von Seidlungsmundarten. Teuth. 1915.
- Thiele*: Das Königreich Ungarn. I. köt. 1833.
- Vonház István*: A szatmármegyei német telepítés. Pécs 1931.
- Wegener*: Über deutsche Forschung. Zeitschrift f. d. Phil. 11. köt.
- Wegener*: Die Bearbeitung der lebenden Mundarten. Pauls Grundriss I. köt. 1911.³
- Weidlein János*: A mezőberényi német nyelvjárás eredete és kialakulása. A szarvasi gimn. értesítőjében 1931—32.
- Weidlein János*: Die Mundarten Rumpfungarns. Deutschum im Ausland. Dresden.
- Weidlein János*: Die Deutschen in Kompolt. Sonntagsblatt 1. Mai 1932.
- Weidlein J.*: Die Mundart von Szakadát und Nagyszékely. DUHBl. III. évf.
- Wenker G.*: Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland. Strassburg 1881.
- Wenker G.*: Das rheinische Platt. Marburg 1915.
- Wenker—Wrede*: Der SA. des deutschen Reiches. Dichtung und Wahrheit. Marburg 1895.
- Wiemers*: Auswanderungen aus dem Amte Wenden nach Ungarn. Heimatsblätter für den Kreis Olpe. 1935, 1936, 1937. évf.
- Winteler Jost*: Die Kerenzer Ma des Kantons Glarus. Leipzig 1876.
- Wrede F.*: Über richtige Interpretation der Sprachatlaskarten. 1895.
- Wrede F.*: Die Diminutiva im Deutschen. DDG. Marburg 1908.
- Wrede F.*: Deutscher Sprachatlas. Marburg 1926.

Tartalomjegyzék.

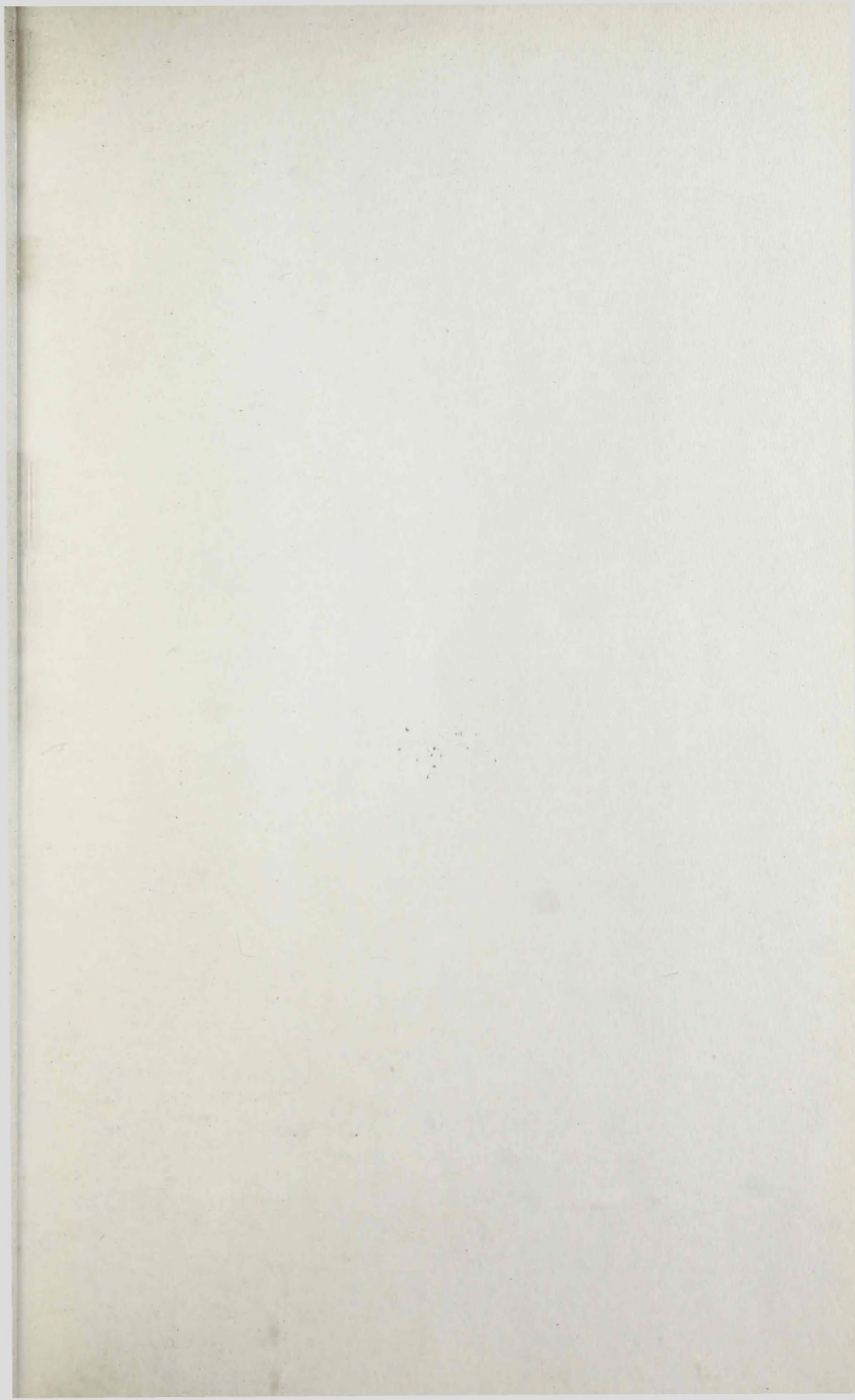
	Lap
1. A német nyelvjáráskutatás Wenker előtt	5
2. A német nyelvjárástérkép keletkezése	10
3. A német nyelvjárástérkép feladatai és tanulságai	27
4. A kompolti német nyelvjárás őshazájának meghatározása	45
5. Wenker 40 mondata	60

Kiadásért felelős: Dr. Schilling Rogér.

39.948. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

A KIRÁLYI MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM
NÉMET NYELVÉSZETI ÉS NÉPRAJZI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI

NÉMET NYELVÉSZETI DOLGOZATOK.

Arbeiten zur deutschen Sprachwissenschaft.

1. **Mollay Károly:** Középkori soproni családnevek. (Ödenburger Familiennamen im Mittelalter.) Budapest, 1938.
2. **Felszeghy Ediltrud:** A császári és királyi hadsereg nyelve Magyarországon. (Die k. u. k. Heeressprache in Ungarn.) Budapest, 1938.
3. **Tarján Jenő:** A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán. (Wortschatz der Bergmannssprache in Rudabánya.) Budapest, 1939.
4. **Tóth Ilona:** Német eredetű magyar divatszók. (Deutsche Lehnwörter im ungarischen Modegewerbe.) Budapest, 1939.
5. **Bakonyi János:** Márkó. Telepítése és nyelvjárása. (Siedlung und Mundart.) Budapest, 1940.
6. **Polláth Ferenc:** Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban. (Wortbildung der deutschen Mundart im Ofner Bergland.) Budapest, 1941.
7. **Tolnai Klára:** A német megszólítás és címzés. (Deutsche Anredeformen.) Budapest, 1942.
8. **Schilling Rogér:** A német nyelvatlasz Magyarországon. (Der Deutsche Sprachatlas u. seine Beziehungen zu Ungarn.) Budapest, 1942.

NÉMET NÉPRAJZTANULMÁNYOK.

Forschungen zur deutschen Volkskunde.

1. **Weger Imre:** Regiomontanus és a népnaptárak. (Regiomontanus und die Volkskalender.) Budapest, 1937.
 2. **Tafferner Antal:** Vértesboglár. Egy hazai német település leírása. (Eine deutsche Siedlung in Ungarn.) Budapest, 1941.
 3. **Hlaváts Elinor:** Német bábjátékosaink. (Deutschungarische Puppenspieler.) Budapest, 1940.
 4. **Kögl J. Szeverin:** Mosonmegyei német kéziratok énekeskönyvek. (Volksliedersammlungen vom Heideboden.) Budapest, 1941.
 5. **Kiss Edit:** Stille Nacht, heilige Nacht . . . Egy karácsonyi ének magyar változatai. (Die ungarischen Varianten des Weihnachtsliedes.) Budapest, 1941.
 6. **Lendvay Imre:** Az álmoskönyv. (Das Traumbuch.) Budapest, 1941.
 7. **Vámosy Klára:** A hazai bábjáték. (Das ungarländische Puppenspiel.) Budapest, 1941.
-